অসমীয়া ভাষা

দ্বিতীয় ষাণ্মাসিক

অসমীয়া (ঐচ্ছিক আৰু প্ৰধান)

খণ্ড - ১

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় বিশেষজ্ঞ মণ্ডলী

ড° শৈলেন ভৰালী, অধ্যাপক (অৱসৰপ্ৰাপ্ত),গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
ড° দীপ্তি ফুকন পাটগিৰি, অধ্যাপিকা, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
ড° মঞ্জুমালা দাস, সহযোগী অধ্যাপিকা (অৱসৰপ্ৰাপ্ত), সন্দিকৈ ছোৱালী মহাবিদ্যালয়

সমন্বয়ৰক্ষী ঃ ড° মৃণাল জ্যোতি গোস্বামী, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	*অৰিহণা যোগাইছে*
১ - ৬	ড°কনেশ্বৰ বৰুৱা গোসাঁইগাওঁ মহাবিদ্যালয়

সম্পাদনা ঃ

বিষয়বস্তু আৰু ভাষা সম্পাদনা ঃ ড° অনুৰাধা শর্মা, সহযোগী অধ্যাপিকা, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
গাঁথনিক সম্পাদনা ঃ ড° মৃণাল জ্যোতি গোস্বামী, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়
আৰ্হি কাকত ঃ খনিন্দ্র নাথ ডেকা, দৈনিক অসম, গুৱাহাটী

প্রথম প্রকাশ ঃ জানুৱাৰী, ২০১৮

This Self Learning Material (SLM) of the Krishna Kanta Handiqui State Open University is made available under a Creative Commons Attribution-Non Commercial-Share Alike 4.0 License (international): http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হৈ পঞ্জীয়কৰ দ্বাৰা মুদ্রিত আৰু প্রকাশিত।

মুখ্য কার্যালয় ঃ পাটগাঁও, ৰাণী গেট, গুৱাহাটী - ৭৮১ ০১৭
উপ-মুখ্য কার্যালয় ঃ হাউচফেড কমপ্লেক্স, দিচপুৰ, গুৱাহাটী - ৭৮১ ০০৬; Web : www.kkhsou.in

এই শিক্ষণ সামগ্রী প্রস্তুতিৰ বাবে আর্থিক অনুদান আগবঢ়োৱা
দূৰ শিক্ষা সংস্থা, বিশ্ববিদ্যালয় অনুদান আয়োগৰ ওচৰত বিশ্ববিদ্যালয় কৃতজ্ঞ।

প্রসঙ্গ পুথি

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) গোস্বামী, সত্যেন্দ্ৰ নাৰায়ণ (২০০৯); *প্ৰাকৃত সাহিত্য;* গুৱাহাটী ঃ বাণী প্ৰকাশ প্ৰাইভেট লিমিটেড।

২) ঠাকুৰ, নগেন (২০০২); *পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশ ভাষা আৰু সাহিত্য;* গুৱাহাটী ঃ কে. এ. পাব্‌লিছিং।

৩) ঠাকুৰ, নগেন (২০০৩); *পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষা;* গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্ৰকাশন।

৪) পাঠক, ৰমেশ (২০০৮); *ভাষা-বিজ্ঞানৰ ভূমিকা;* গুৱাহাটী ঃ অশোক বুক ষ্টল।

৫) ফুকন পাটগিৰি, দীপ্তি (২০০৬); *ভাষাতত্ত্ব;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

৬) বৰুৱা, বিৰিঞ্চিকুমাৰ (২০০১); *অসমীয়া ভাষা আৰু সংস্কৃতি;* নলবাৰী ঃ জাৰ্ণল এম্পৰিয়াম।

৭) বৰুৱা, ভীমকান্ত (২০০২); *ভাষাৰ ইতিহাস;* ডিব্ৰুগড় ঃ বনলতা।

৮) মহন্ত, সুবাসনা (২০০৩); *উদ্ভৱকালীন অসমীয়া ভাষা;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

৯) ৰাভা হাকাচাম, উপেন (২০০০); *অসমীয়া আৰু অসমৰ তিব্বত-বর্মীয় ভাষা;* ধূপধৰা (গোৱালপাৰা) ঃ হাকাচাম বাওছাদাম।

১০) শইকীয়া বৰা, লীলাৱতী (২০০২); *সংস্কৃত পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ব্যাকৰণ;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা

১১) শইকীয়া বৰা, লীলাৱতী আৰু ফুকন পাটগিৰি, দীপ্তি (সম্পাঃ) (২০০২) ; *ভাষা-জিজ্ঞাসা;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

বাংলা গ্ৰন্থ ঃ

১২) মজুমদাৰ, পৰেশচন্দ্ৰ (১৯৭১); *সংস্কৃত ও প্ৰাকৃত ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশ;* কলকতা।

১৩) সেন, সুকুমার (২০০৭); *ভাষার ইতিবৃত্ত;* কলকাতা ঃ আনন্দ পাবলিশার্স প্রাইভেট লিমিটেড।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

১৪) Kakati, B. (1962). *Assamese: Its Formation and Development.* Guwahati : Lawyer's Book Stall.

১৫) Taraporewalla. I. J. S. (1962). *Elements of the Science of Language.* Calcutta: Calcutta University.

বিষয়সূচী

		পৃষ্ঠা নং
অধ্যায় ১ ঃ	**ভাৰতীয় আর্যভাষা** পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষাগোষ্ঠী; ভাৰতবর্ষত প্রচলিত প্রধান ভাষাগোষ্ঠীসমূহ; ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ ক্রমবিকাশৰ স্তৰ	৭-২০
অধ্যায় ২ ঃ	**প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষা** প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ সময় আৰু সাহিত্যিক নিদর্শন; বৈদিক আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ পৰিচয়; প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ সাধাৰণ লক্ষণ; বৈদিক ভাষাৰ স্বতন্ত্র বৈশিষ্ট্য; বৈদিক আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ ভাষাগত পার্থক্য; সংস্কৃতত গুণ, বৃদ্ধি আৰু সম্প্রসাৰণ	২১-৩৩
অধ্যায় ৩ ঃ	**মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষা — পালি স্তৰ** মধ্য ভাৰতীয় আর্য ভাষাৰ ক্রমবিকাশৰ স্তৰ; মধ্য ভাৰতীয় আর্য ভাষাৰ ভাষাগত বৈশিষ্ট্য; পালি ভাষাৰ উৎপত্তি; পালিৰ উদ্ভৱ স্থল; 'পালি' নামৰ তাৎপর্য; পালি ভাষাৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য	৩৪-৪৭
অধ্যায় ৪ ঃ	**মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষা — প্রাকৃত স্তৰ** প্রাকৃত নামৰ তাৎপর্য; প্রাকৃত ভাষাৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য; প্রাকৃতৰ ধ্বনি পৰিৱর্তন প্রক্রিয়া; সাহিত্যিক প্রাকৃত আৰু ইয়াৰ পৰিচয় ঃ মহাৰাষ্ট্রী প্রাকৃত, শৌৰসেনী প্রাকৃত, পৈশাচী প্রাকৃত, মাগধী প্রাকৃত, অর্ধ-মাগধী প্রাকৃত	৪৮-৬১
অধ্যায় ৫ ঃ	**মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষা — অপভ্রংশ স্তৰ** অপভ্রংশ-অৱহট্‌ঠৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ; অপভ্রংশৰ আঞ্চলিক ৰূপ; অপভ্রংশৰ ভাষাগত বৈশিষ্ট্য; অৱহট্‌ঠ বা অর্বাচীন অপভ্রংশ আৰু ইয়াৰ শ্রেণী বিভাজন; অৱহট্‌ঠৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য; অপভ্রংশ-অৱহট্‌ঠৰ উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য; অৱহট্‌ঠ আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সাদৃশ্য	৬২-৭২
অধ্যায় ৬ ঃ	**নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষা** নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষা; নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ শ্রেণীবিভাগ; নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য	৭৩-৮৫
প্রসঙ্গ পুথি		৮৬

পাঠ্যবিষয়ৰ পৰিচয় ঃ অসমীয়া ভাষা

বিশ্ববিদ্যালয়ে আগবঢ়োৱা ষাণ্মাসিক পদ্ধতিৰ স্নাতক পাঠ্যক্রমৰ ঐচ্ছিক তথা প্রধান অসমীয়াৰ দ্বিতীয় পাঠ্যবিষয়ৰ বাবে এই পাঠ্যবিষয়খন প্রস্তুত কৰা হৈছে। পাঠ্যবিষয়খনত সংস্কৃত, পালি, প্রাকৃত, অপভ্রংশ স্তৰ পাৰ হৈ কেনেদৰে অসমীয়া ভাষাৰ জন্ম তথা ক্রমবিকাশ হ'ল সেই বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবলৈ পাব।

সমগ্র পৃথিৱীতে বিভিন্ন ভাষাৰ প্রচলন আছে। ভাষাবিজ্ঞানীসকলে এই ভাষাসমূহৰ আকৃতি, প্রকৃতি, ইতিহাস আদি বিচাৰ কৰি কেইটামান ভাষা পৰিয়ালত বিভক্ত কৰিছে। তেনে ভাষা পৰিয়ালসমূহৰ ভিতৰত এটি উল্লেখযোগ্য ভাষা পৰিয়াল হ'ল ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষা পৰিয়াল। এই ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষাগোষ্ঠীৰ প্রধান শাখা ইণ্ডো-ইৰাণীয় বা আর্যৰ উপশাখা হ'ল 'ভাৰতীয় আর্য'। খ্রীঃ পূঃ পঞ্চদশ শতাব্দীমানৰ পৰাই আমি ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ প্রাচীন সাহিত্যিক নিদর্শন দেখিবলৈ পাওঁ। তেতিয়াৰে পৰা কেইবাটাও স্তৰৰ মাজেদি ভাৰতীয় আর্যভাষাই ক্রমবিকশিত হৈ বর্তমান ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলত প্রচলিত প্রায়খিনি আঞ্চলিক ভাষাৰ জন্ম দিছে। বিভিন্ন সময়ত হোৱা ৰূপগত, ধ্বনিগত আৰু বাক্যগত পৰিৱর্তনৰ ভিত্তিত ভাৰতীয় আর্যভাষাক তিনিটা প্রধান স্তৰত ভাগ কৰা হয়, যথা — (ক) প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষা, (খ) মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষা আৰু (গ) নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষা। দৰাচলতে, প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যৰ পৰা মধ্য ভাৰতীয় আর্য আৰু তাৰে পৰা নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাবোৰ ওলাইছে। অসমীয়া ভাষাও নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰে অন্তর্গত।

অসমীয়া ভাষাৰ উৎপত্তি সম্পর্কে বিভিন্ন পণ্ডিতে বিভিন্ন ধৰণৰ মত পোষণ কৰে। সেই মতসমূহ বিশ্লেষণ কৰিলে দেখা যায় যে অধিকাংশ পণ্ডিতে 'মাগধী প্রাকৃত'কে অসমীয়া ভাষাৰ মূল বুলি মানি লৈছে। খ্রীষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ পৰা দ্বাদশ শতিকাৰ তামৰ ফলিসমূহৰ ভাষাত, চর্যাপদসমূহৰ ভাষাত আৰু *শ্রীকৃষ্ণ কীর্তন*ৰ ভাষাত অসমীয়া ভাষাৰ প্রাচীন ৰূপটি সংৰক্ষিত হৈ আছে। তেতিয়াৰে পৰা বিভিন্ন ধৰণে ক্রমবিকশিত হৈ অসমীয়া ভাষাই বর্তমানৰ ৰূপ পৰিগ্রহ কৰিছে। বর্তমানৰ অসমীয়া ভাষাই সকলো দিশত যথেষ্ট সমৃদ্ধি লাভ কৰি অধিক ব্যঞ্জনাময় হৈ পৰিছে আৰু ইয়াৰ প্রকাশিকা শক্তি ক্রমান্বয়ে বৃদ্ধি পাইছে। উল্লেখযোগ্য যে অসমীয়া ভাষাটি আর্যভাষাসম্ভূত হ'লেও বিভিন্ন অনা-আর্যভাষাসমূহেও ইয়াক সমৃদ্ধ কৰিছে। ঘাইকৈ ধ্বনি, ৰূপ, বাক্য আৰু শব্দগত দিশসমূহত থকা আর্যভিন্ন ভাষিক উপাদানেৰে অসমীয়া ভাষা পুষ্ট। এই আর্যভিন্ন উপাদানসমূহে অসমীয়া ভাষাটোক কেৱল ঐশ্বর্যশালী কৰি তোলাই নহয় সম্পূর্ণৰূপে প্রস্ফুটিত হোৱাতো যথেষ্ট অৰিহণা যোগাইছে। ড° বাণীকান্ত কাকতিৰ মতে — 'অসমীয়া ভাষাটো বিভিন্ন অনা-আর্য ভাষাৰ সাগৰৰ মাজত এটা সৰু দ্বীপৰ নিচিনা।' গতিকে অসমীয়া ভাষাটোৰ ওপৰত ইয়াৰ চাৰিও দিশে থকা বিভিন্ন অনা-আর্য ভাষাবোৰৰ প্রভাৱ পৰিছিল। ফলত অসমীয়া ভাষাটোৱে অন্যান্য নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাতকৈ সুকীয়া ৰূপ পৰিগ্রহণ কৰে।

অসমীয়া ভাষাৰ ইতিহাস অধ্যয়নৰ বাবে ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ ইতিহাস জনাৰ প্রয়োজনীয়তা আছে। এই পাঠ্যবিষয়খনৰ অধ্যয়নৰ অন্তত আপুনি ভাৰতীয় আর্যভাষাই কি দৰে ক্রমবিকাশ লাভ কৰিছিল সেই বিষয়ে সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিব। অসমীয়া ভাষাৰ উৎপত্তি আৰু ইয়াৰ ক্রমবিকাশৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰাৰ লগতে বিভিন্ন আর্যভিন্ন ভাষাই কিদৰে অসমীয়া ভাষাক ঐশ্বর্যশালী কৰি তুলিছে সেই বিষয়েও স্পষ্ট ধাৰণা লাভ কৰিব। তদুপৰি বিভিন্ন উৎসৰে সমৃদ্ধ অসমীয়া ভাষাৰ শব্দ-ভাণ্ডাৰৰ বৈচিত্র্যৰ লগতো পৰিচিত হ'ব। আলোচনাৰ সুবিধার্থে এই পাঠ্যবিষয়খনক মুঠ দুটা খণ্ডত ভাগ কৰা হৈছে। প্রথম খণ্ডটোত ছয়টা অধ্যায় আছে। এই ছয়টা অধ্যায়ত ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ পৰা নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষা সৃষ্টিৰ পৰিক্রমা আৰু বৈশিষ্ট্য সম্পর্কে বহলাই আলোচনা দাঙি ধৰা হৈছে। দ্বিতীয় খণ্ডটোত আছে নটা অধ্যায়। এই খণ্ডটোত অসমীয়া ভাষাৰ উদ্ভৱ আৰু ক্রমবিকাশৰ ধাৰাসমূহৰ লগতে, অসমীয়া ভাষাত আর্যভিন্ন উপাদান, অসমীয়া ভাষাৰ শব্দ-ভাণ্ডাৰ আৰু অসমীয়া ভাষাৰ উপভাষা সম্পর্কে বহলাই আলোচনা দাঙি ধৰা হৈছে।

৬.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

বস্তুধর্মী প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ তলত দিয়া প্রশ্নসমূহৰ উত্তৰ লিখক—

ক) নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষা মানে কি বুজে?

(খ) কিহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাসমূহৰ শ্রেণীবিভাজন কৰা হৈছে?

(গ) অসমীয়া, বাংলা, ওড়িয়া ভাষাক একেলগে কি নামেৰে জনা যায়? ইহঁতৰ মূল কি?

চুটি প্রশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ চমুটোকা লিখক —

(ক)	মাৰাঠী	(খ)	কথ্য হিন্দুস্তানী
(গ)	ব্রজভাষা	(ঘ)	অৱধী
(ঙ)	মৈথিলী	(চ)	ভোজপুৰী
(ছ)	বংগাৰু	(জ)	গাড়োৱালী
(ঝ)	সিংহলী	(ঞ)	যাযাবৰী

ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ শ্রেণীবিভাগ সম্পর্কে বিতং আলোচনা দাঙি ধৰক। লগতে প্রতিটো শ্রেণীতে অন্তর্গত ভাষাৰ ভৌগোলিক অৱস্থানসমূহ নির্ণয় কৰি দেখুৱাওক।

প্রশ্ন ২ ঃ নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ উমৈহতীয়া ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য সম্বন্ধে এটি প্রবন্ধ যুগুত কৰক।

*** ***** ***

৪) ফুকন পাটগিৰি, দীপ্তি (২০০৬); *ভাষাতত্ত্ব;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

৫) বৰুৱা, বিৰিঞ্চি কুমাৰ (২০০১); *অসমীয়া ভাষা আৰু সংস্কৃতি;* নলবাৰী ঃ জাৰ্ণল এম্প'ৰিয়াম।

বাংলা গ্ৰন্থ ঃ

৬) সেন, সুকুমার (২০০৭); *ভাষার ইতিবৃত্ত;* কলকাতা ঃ আনন্দ পাবলিশার্স প্রাইভেট লিমিটেড।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

৭) Taraporewalla. I. J. S. (1962). *Elements of the Science of Language.* Calcutta: Calcutta University.

৬.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৬ টা শাখাত।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পূৰ্বী-পাঞ্জাৰীৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন হ'ল শিখসকলৰ ধৰ্মগ্ৰন্থ *গ্ৰন্থচাহেব*।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পশ্চিমা হিন্দীৰ অন্তৰ্গত হিন্দী ভাষা হ'ল ভাৰতৰ ৰাষ্ট্ৰীয় ভাষা। হিন্দী ভাষাই ভাৰতবৰ্ষৰ এক বুজন অংশ আৱৰি আছে; বিশেষকৈ উত্তৰপ্ৰদেশ, দিল্লী, হিমালয়প্ৰদেশ, ৰাজস্থান, মধ্যপ্ৰদেশ, বিহাৰকে আদি কৰি পঞ্জাবৰ একাংশত হিন্দী ভাষাই প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰি আছে। ১০০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা হিন্দী ভাষাৰ বিকাশৰ ধাৰা আৰম্ভ হয়। হিন্দীৰ বিকাশৰ ধাৰা মূলতঃ তিনিটা— প্ৰাচীন কাল (১০০০-১৫০০ খ্ৰীষ্টাব্দলৈ), মধ্যকাল (১৫০০-১৮০০ খ্ৰীষ্টাব্দলৈ) আৰু আধুনিক কাল (খ্ৰীষ্টাব্দ ১৮০০ ৰ পৰা বৰ্তমানলৈ)। হিন্দী ভাষাই ভাৰতবৰ্ষৰ এক বিস্তৃত অঞ্চল আৱৰি থকা কাৰণে অঞ্চলভেদে, সময়ে সময়ে ইয়াৰ সুকীয়া ৰূপ গঢ়ি উঠিছে।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পূৰ্বী শাখাৰ ভাষাসমূহৰ অন্তৰ্গত।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'সিংহলী' আৰু 'যাযাবৰী' বা 'জিপ্‌ছী' ভাষা।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বৱৰ্তী নাসিক্য ধ্বনি, যেনে— ঙ, ঞ, ন, ম, ং কমি আহি শেষত স্বৰধ্বনিক অনুনাসিক কৰি লুপ্ত হয়।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বচনৰ সংখ্যা সকলোতে দুটা।

খণ্ড পৰিচয় ঃ খণ্ড - ১

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে যে এই পাঠবিষয়খনক দুটা খণ্ডত বিভাজন কৰি লোৱা হৈছে আৰু এইটো খণ্ডত সৰ্বমুঠ ছটা অধ্যায় অন্তৰ্ভুক্ত গৈছে। ইয়াৰে প্ৰথমটো অধ্যায়ৰ শিৰোনাম হ'ল — ভাৰতীয় আৰ্যভাষা। অধ্যায়টোত পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষাগোষ্ঠীৰ সম্যক পৰিচয় প্ৰদান কৰি ভাৰতবৰ্ষত প্ৰচলিত প্ৰধান ভাষাগোষ্ঠীসমূহ কথা চমুকৈ আলোচনা কৰা হৈছে। তাৰ লগতে অধ্যায়টোত সামগ্ৰিকভাৱে ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ স্তৰসমূহৰ আলোচনা সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে।

প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা শীৰ্ষক দ্বিতীয় অধ্যায়টোত প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সময় আৰু সাহিত্যিক নিদৰ্শন, তাৰে দুটা ধাৰা— বৈদিক আৰু সংস্কৃত সম্পৰ্কে আলোচনা কৰি প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সাধাৰণ লক্ষণসমূহ আলোচনা কৰা হৈছে। লগতে বৈদিক ভাষাৰ স্বতন্ত্ৰ বৈশিষ্ট্য, বৈদিক আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ ভাষাগত পাৰ্থক্য, সংস্কৃতত গুণ, বৃদ্ধি আৰু সম্প্ৰসাৰণ আদি দিশবোৰৰ কথাও আলোচনাৰ সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাক তিনিটা স্তৰত বিভাজন কৰি আলোচনা কৰা হয়। ইয়াৰে প্ৰথমটো হ'ল — পালি স্তৰ। পাঠ্যবিষয়খনৰ তৃতীয়টো অধ্যায়ত প্ৰথমতেই মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ স্তৰসমূহ চিহ্নিত কৰি মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ভাষাগত বৈশিষ্ট্যসমূহ উল্লেখ কৰা হৈছে। তাৰ পাছতেই পালি ভাষাৰ উৎপত্তি, পালিৰ উদ্ভৱ স্থল, 'পালি' নামৰ তাৎপর্য, পালি ভাষাৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য আদিৰ বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰা হৈছে।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ দ্বিতীয়টো স্তৰ 'প্ৰাকৃত স্তৰ'ৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে চতুৰ্থ অধ্যায়ত। অধ্যায়টিত প্ৰাকৃত নামৰ তাৎপর্য বিচাৰ কৰি এই ভাষাৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য, প্ৰাকৃতৰ ধ্বনি পৰিৱৰ্তন প্ৰক্ৰিয়া সম্পৰ্কেও চমুকৈ আলোচনা কৰি সাহিত্যিক প্ৰাকৃতসমূহৰ বিষয়ে বহলাই আলোচনা দাঙি ধৰা হৈছে।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ শেষৰটো স্তৰ 'অপভ্ৰংশ স্তৰ'ৰ বিষয়ে আলোচনা দাঙি ধৰা হৈছে পঞ্চম অধ্যায়ত। ইয়াত অপভ্ৰংশ-অৱহট্‌ঠৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ, অপভ্ৰংশৰ আঞ্চলিক ৰূপ, অপভ্ৰংশৰ ভাষাগত বৈশিষ্ট্য, অৱহট্‌ঠ বা অর্বাচীন অপভ্ৰংশ আৰু ইয়াৰ শ্ৰেণী বিভাজন, অৱহট্‌ঠৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য, অপভ্ৰংশ-অৱহট্‌ঠৰ উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য, অৱহট্‌ঠ আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সাদৃশ্য সম্পৰ্কে আলোচনা সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে।

এই খণ্ডটোৰ শেষৰটো অধ্যায়ৰ শিৰোনাম হ'ল 'নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা'। ইয়াত নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা সম্পৰ্কে আলোকপাত কৰি নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ শ্ৰেণীবিভাগ আৰু নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰা হৈছে।

এই খণ্ডটো অধ্যয়ন কৰোঁতে মূল পাঠৰ সোঁ তথা বাওঁফালে কিছুমান আয়তাকাৰ বাকচ লক্ষ্য কৰিব। এইবোৰত মূল পাঠত থকা নতুন শব্দ আৰু পৰিভাষাসমূহৰ অর্থ সন্নিৱিষ্ট হৈছে। সেইদৰে — 'জানি থোৱা ভাল' বাকচবোৰত মূল পাঠৰ সৈতে জড়িত কিছু গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্যৰ সম্ভেদ আছে। প্ৰতিটো অধ্যায়ত থকা 'চিন্তা-চর্চা কৰক'সমূহে অধ্যয়ন অধিক সক্ৰিয় আৰু ফলপ্ৰসূ হোৱাত সহায় কৰিব। আকৌ, 'অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ'যোগে আগবঢ়োৱা প্ৰশ্নাৱলীয়ে অধ্যয়নৰ অগ্ৰগতি সম্পৰ্কে স্ব-পৰীক্ষণৰ সুবিধা দিব। অধ্যয়নৰ লগে লগে উক্ত প্ৰশ্নাৱলীৰ উত্তৰসমূহ লিখি শেষত দিয়া 'অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান'ৰ সৈতে ৰিজাই চোৱাটো অধিক লাভদায়ক হ'ব। অধ্যায়টিত আলোচিত বিভিন্ন ধাৰণাসমূহৰ বিষয়ে বিস্তৃত অধ্যয়নৰ বাবে 'অধিক জানিবলৈ' শিতানত উল্লেখ থকা গ্ৰন্থসমূহ সাৰথিস্বৰূপ। অধ্যায়বোৰৰ শেষত 'আৰ্হি প্ৰশ্ন' হিচাপে কেইটিমান প্ৰশ্নৰ আৰ্হিও তুলি দিয়া হৈছে। শেষৰ অধ্যায়টিৰ পাছত কেইখনমান 'প্ৰসঙ্গ পুথি'ৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে। সেই কেইখন পুথিৰ সহায়েৰেই মূলতঃ এই খণ্ডত উল্লেখ থকা অধ্যায়সমূহ প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। আপোনালোকে বিশদভাৱে কোনো বিষয় জানিবলৈ হ'লে সেই কেইখন পুথি অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বৱৰ্তী নাসিক্য ধ্বনি কিহলৈ পৰিৱৰ্তন ঘটিল।

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ বচনৰ সংখ্যা কিমান?

.....

৬.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা হৈছে প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰমপৰিণতি লাভৰ ফল।
- নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সময় হ'ল খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকাৰ পৰা বৰ্তমানলৈকে।
- প্ৰতিটো প্ৰাকৃতৰ অপভ্ৰংশ ৰূপৰ পৰাই আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ জন্ম হৈছে বুলি কোৱা হয়।
- ভৌগোলিক আৰু পাৰস্পৰিক সম্পৰ্কৰ ভেটিত আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ শ্ৰেণীবিভাগ কৰা হৈছে।
- আৰ্যভাষা ভাৰততে নহয়, ভাৰতৰ বাহিৰতো যে প্ৰচলন আছিল সেই কথা আমি সিংহলী আৰু যাযাবৰী ভাষাৰ পৰাই প্ৰমাণ পালোঁ।
- আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহ প্ৰত্যেকেই একোটা স্বকীয় ভাষা যদিও প্ৰত্যেকৰে মাজত কিছুমান উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্যও বিৰাজমান।

৬.৭ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) ঠাকুৰ, নগেন (২০০২); *পালি-প্ৰকৃত-অপভ্ৰংশ ভাষা আৰু সাহিত্য;* গুৱাহাটী ঃ কে. এম. পাৱলিছিং।

২) ঠাকুৰ, নগেন (২০০৩); *পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষা;* গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্ৰকাশন।

৩) পাঠক, ৰমেশ (২০০৮); *ভাষা-বিজ্ঞানৰ ভূমিকা;* গুৱাহাটী ঃ অশোক বুক ষ্টল।

- ৰূপগত ঃ
  - ➢ পদান্ত স্বৰধ্বনি বিকৃত অথবা লুপ্ত হোৱাত পূৰ্বৰ লিঙ্গ পাৰ্থক্য প্ৰায় নাথাকিলগৈ। গুজৰাটী আৰু মাৰাঠীৰ বাহিৰে আন ভাষাবোৰত ক্লীৰ লিঙ্গ লোপ পালে। সিংহলীত আকৌ সপ্ৰাণ আৰু অপ্ৰাণ — এই দুই লিঙ্গৰ সৃষ্টি হ'ল। আনবোৰ পুংলিঙ্গ আৰু স্ত্ৰীলিঙ্গৰ উপস্থিতি থাকিল। কিন্তু এই দুই লিঙ্গৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যও সংস্কৃতৰ দৰে নহয়। যেনে— সংস্কৃত পুংলিঙ্গবাচক 'দেহ' শব্দ হিন্দী, পাঞ্জাৰী আৰু গুজৰাটীত স্ত্ৰীলিঙ্গ হয়। নতুন স্ত্ৰীলিঙ্গবাচক শব্দৰ সৃষ্টি নব্য ভাৰতীয় আৰ্যস্তৰৰ ভাষাৰ এটি প্ৰধান বৈশিষ্ট্য।
  - ➢ প্ৰাতিপদিকৰ ক্ষেত্ৰত দুটা কাৰকৰ ব্যৱস্থা আছে — মুখ্য (Direct) আৰু গৌণ (Oblique)। কৰ্তাকাৰকৰ অৰ্থত ব্যৱহৃত কৰণৰ বিভক্তি মিলি মুখ্য কাৰক হৈছে সম্প্ৰদান, কৰণ আৰু অধিকৰণ বিভক্তি মিলি গৌণ কাৰক হৈছে। অনুসৰ্গ (post position) আৰু অনুসৰ্গজাত নতুন বিভক্তিসমূহ গৌণৰূপেই প্ৰয়োগ হোৱা দেখা যায়।
  - ➢ বচনৰ সংখ্যা সকলোতে দুটা — একবচন আৰু বহুবচন; বহুবচন বুজোৱা নতুন প্ৰত্যয় আৰু বহুত্ববাচক শব্দৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়।
  - ➢ ল-কাৰ আৰু গনবিভাজন নাইকিয়া হ'ল। নিষ্ঠা অথবা শতৃ প্ৰত্যয়ৰ সংযোগত অতীত কালৰ আৰু কেতিয়াবা তব্য প্ৰত্যয়ৰ সংযোগত ভৱিষ্যত কালৰ পদ গঠন হ'বলৈ ধৰিলে। যেনে — চলিত, চলিল, (চলিব) (অসমীয়া, বাংলা, ওড়িয়া)।
  - ➢ প্ৰাচীন কাল আৰু ভাবৰ ভিতৰত কেৱল বৰ্তমান আৰু অনুজ্ঞা ভাব ৰক্ষিত হ'ল। যৌগিক কালৰ ব্যৱহাৰ এই স্তৰৰ ভাষাৰ এটি বৈশিষ্ট্য।
  - ➢ আৰৱী, পাৰ্চী, ইংৰাজী আদি ভাষাৰ শব্দৰ পৰ্যাপ্ত ব্যৱহাৰ হ'ল।
  - ➢ ছন্দৰ পদ্ধতি মূলতঃ সমমাত্ৰিক আৰু মাত্ৰামূলক আৰু ক'ৰবাত অক্ষৰমূলক।

এইদৰে আলোচনা কৰিলে দেখা যায় যে ভাৰতীয় আৰ্যভাষাই খ্ৰীঃ পূঃ পঞ্চদশ শতিকাৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকামানলৈ বিকশিত হৈ নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষালৈ ৰূপান্তৰ হৈছে। আগৰ অধ্যায়টিৰ লগতে এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আমি এটা স্পষ্ট ধাৰণা লাভ কৰিলোঁ যে আৰ্যভাষাৰ প্ৰতিটো স্তৰতে ভাষাগত বৈশিষ্ট্যৰ পৰিৱৰ্তন হৈছে; অৰ্থাৎ ভাষা পৰিৱৰ্তনশীল, ই সদায় জটিলতাৰ পৰা সৰলতাৰ পিনে গতি লাভ কৰে।

জানি থোৱা ভাল

নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সময়ত এটা মহত্ত্বপূৰ্ণ বিশেষত্ব হৈছে আৰৱী, পাৰ্চী, ইংৰাজী আদি অনেক ভাষাৰ শব্দ ভাৰতীয় ভাষাবোৰত প্ৰৱেশ কৰে।

অধ্যায় ১ ঃ ভাৰতীয় আৰ্যভাষা

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য
১.২ পৰিচয়
১.৩ পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষাগোষ্ঠী
১.৪ ভাৰতবৰ্ষত প্ৰচলিত প্ৰধান ভাষাগোষ্ঠীসমূহ
১.৫ ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ স্তৰ
১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
১.৭ অধিক জানিবলৈ
১.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষাগোষ্ঠীৰ নামোল্লেখ কৰিব পাৰিব
- পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষাৰ কোনবোৰ 'গোষ্ঠী বহির্ভূত ভাষা' বা 'অবগীকৃত ভাষা' আৰু কোনবোৰ ভাষাই লুপ্তপ্ৰায় অৱস্থা লাভ কৰিছে সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব
- ভাৰতবৰ্ষত প্ৰচলিত প্ৰধান ভাষাগোষ্ঠীকেইটাৰ পৰিচয় লাভ কৰিব পাৰিব
- ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ স্তৰ নিৰূপণ কৰিব পাৰিব।

১.২ পৰিচয়

আপুনি নিশ্চয় জানে যে সমগ্ৰ পৃথিৱীত প্ৰচলিত ভিন্ ভিন্ ভাষাসমূহক বিভিন্ন বৈশিষ্ট্যৰ আধাৰত, বিশেষকৈ বৰ্গীকৰণৰ আধাৰত কেইবাটাও ভাষাগোষ্ঠীত বিভাজন কৰি আলোচনা কৰা হৈছে। এই বৈশিষ্ট্যৰ আধাৰত পৃথিৱীৰ ভাষাসমূহক যিকেইটা প্ৰধান ভাষাগোষ্ঠী বা ভাষা পৰিয়ালত ভাগ কৰা হৈছে সেইকেইটাৰ ভিতৰত সৰ্ববৃহৎ ভাষাগোষ্ঠীটো হ'ল 'ইণ্ডো ইউৰোপীয় ভাষাগোষ্ঠী'। 'ইণ্ডো ইউৰোপীয় ভাষাগোষ্ঠী'ৰ বিভিন্ন শাখাৰ ভিতৰত এটা প্ৰধান শাখা হ'ল 'ইণ্ডো-ইৰাণীয়' বা 'আৰ্য'। 'ইণ্ডো-ইৰাণীয়' অৰ্থাৎ 'আৰ্য' নামৰ এই শাখাটোৰ প্ৰধান উপশাখা দুটা — 'ইৰাণীয়' অৰ্থাৎ 'ইৰাণীয় আৰ্য' আৰু 'ভাৰতীয়' অৰ্থাৎ 'ভাৰতীয় আৰ্য'। ভাৰতীয় আৰ্য শাখাটোৱে খ্ৰীঃ পূঃ পঞ্চদশ শতাব্দীমানৰ পৰা বৰ্তমান পৰ্যন্ত বিভিন্ন ৰূপত পৰিৱৰ্তন লাভ কৰি ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলত, বিশেষকৈ উত্তৰ ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলত বিভিন্ন ভাষাৰ জন্ম দিছে। ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ যি ইতিহাস, সেই ইতিহাসৰ পৰিৱৰ্তনৰ গতি প্ৰগতিৰ ওপৰত

ভিত্তি কৰি ঘাইকৈ তিনিটা স্তৰত ভাগ কৰা হৈছে — (ক) প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা, (খ) মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা আৰু (গ) নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা।

ভাষা পৰিৱৰ্তনশীল। একেটা ৰূপতেই কেতিয়াও স্থিৰ হৈ নাথাকে। ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ প্ৰতিটো স্তৰেই পূৰ্বৱৰ্তী স্তৰৰ পৰা ভাষাগত বিশেষত্বৰ ফালৰপৰা সলনি হৈ পৰিছিল। অৱশ্যে এয়া হ'লেও ভাষিক তথা ঐতিহাসিক মূল্যৰ পিনৰপৰা আৰ্যভাষাৰ প্ৰতিটো স্তৰৰেই মূল্য সমান। তাতোকৈও ডাঙৰ কথাটো এয়ে যে সময়ৰ প্ৰবাহত আৰ্যভাষাৰ ৰূপটোৱে ক্ৰমবিৱৰ্তনহে লাভ কৰিছে, গতিকে এটাৰ পৰা আনটো সম্পূৰ্ণ ৰূপত নিলগায়ো থ'ব নোৱাৰি। আলোচনাৰ খাতিৰত তিনিওটা স্তৰক সুকীয়া সুকীয়াকৈ আলোচনা কৰিলেও এইটো মনত ৰখা উচিত যে এটা ৰূপৰেই পৰিৱৰ্তনমুখী ফল মাথোন । আমি এই অধ্যায়ত ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ভাষাগত ইতিহাস অৰ্থাৎ ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ ইতিহাসৰ চমু পৰিচয় দাঙি ধৰিবলৈ যত্ন কৰিম। তদুপৰি ভাৰতৰ পটভূমিত পৃথিৱীৰ ভাষা পৰিয়ালকেইটিৰ চমু আভাস এটিও দাঙি ধৰিবলৈ বিচৰা হৈছে। অধ্যায়টিৰ অধ্যয়নে আপোনাক পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষাগোষ্ঠীৰ সম্যক ধাৰণা প্ৰদান কৰাৰ লগতে ভাৰতীয় আৰ্যভাষা সম্পৰ্কে গভীৰ ধাৰণা প্ৰদান কৰিব বুলি আশা কৰা হৈছে।

১.৩ পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষাগোষ্ঠী

পৃথিৱীৰ বিভিন্ন অঞ্চলত অতীতত বা বৰ্তমানেও যিবোৰ ভাষা প্ৰচলিত সেই ভাষাৰ ধ্বনিগত, ৰূপগত তথা শব্দগত আদি বৈশিষ্ট্য তথা ইটোৰ সৈতে সিটোৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক আৰু ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰাৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণ কৰি ভাষাতত্ত্ববিদসকলে যিকেইটা প্ৰধান ভাষাগোষ্ঠী নিৰূপণ কৰিছে, সেইকেইটা হ'ল —

(ক) ইণ্ডো-ইউৰোপীয় (Indo-European)

(খ) ছেমীয়-হামীয় (Semetic-Hamitic)

(গ) অষ্ট্ৰিক (Austric)

(ঘ) তিব্বত-চীনীয় বা চীন-তিব্বতীয় (Siro-Tibetan)

(ঙ) দ্ৰাবিড়ীয় (Dravidian)

(চ) উৰাল- আল্টাই (Ural-Altaie)

(ছ) ককেছীয় (Caucasian)

(জ) এস্কিমো (Eskimo)

এইকেইটা প্ৰধান ভাষাগোষ্ঠীৰ উপৰি আমেৰিকা, আফ্ৰিকা, অষ্ট্ৰেলিয়া আৰু এছিয়াৰ উত্তৰ-পূব সীমান্তৰ কোনো কোনো অঞ্চলত এনে কিছুমান ভাষাৰ অৱস্থিতি দেখিবলৈ পোৱা গৈছে যিবোৰৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ কেনেকুৱা জনাৰ উপায় নাই। সেয়েহে এইসমূহ ভাষাক মূলতঃ ভৌগোলিক অৱস্থিতিৰ আধাৰত ভিত্তি কৰি তলত দিয়া ধৰণে শ্ৰেণীভুক্ত কৰা হৈছে —

- আমেৰিকাৰ আদিম ভাষাসমূহ (American group of Languages)

জানি থোৱা ভাল

"নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাবোৰক কিছুমান প্ৰাকৃত বা সেইবোৰৰ পৰৱৰ্তী অপভ্ৰংশৰ পৰা উদ্ভৱৰূপেও দেখুওৱা হয়; যেনে, মহাৰাষ্ট্ৰীৰ পৰা মাৰাঠী; শৌৰসেনীৰ পৰা পশ্চিমা হিন্দী, ৰাজস্থানী, গুজৰাটী; মাগধীৰ পৰা ভোজপুৰী, মৈথিলী, মগহী, বাংলা, অসমীয়া, ওড়িয়া ইত্যাদি। আচলতে নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাবোৰৰ কোনো এটাকে বিশেষ এবিধ প্ৰাকৃত বা অপভ্ৰংশৰ পৰিণতি বুলি কোৱা টান।"

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ অসমীয়া ভাষা প্ৰাকৃত ৰূপৰ কোনটো শ্ৰেণীবিভাগৰ অন্তৰ্গত ?

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ অন্তৰ্গত দুটা বিদেশী ভাষাৰ নাম উল্লেখ কৰক।

.....

৬.৫ নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য

আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ প্ৰতিটো ভাষাই স্বকীয় বৈশিষ্ট্যৰে সমৃদ্ধ। কিন্তু বহুকেইটা দিশতেই ভাষিক ৰূপসমূহৰ মাজত একোটা পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক দেখা যায়। এই পাৰস্পৰিক বা উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্যবোৰৰ জৰিয়তে আৰ্যভাষাৰ এই নব্য ৰূপবোৰ যে একেটা মূলৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা সেই সিদ্ধান্তলৈ আহিব পাৰি। আধুনিক বা নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ এই উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্যবোৰ তলত আলোচনা কৰা হ'ল—

- **ধ্বনিগত ঃ**
  - নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত সংযুক্ত ব্যঞ্জন একক ব্যঞ্জন ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰ আৰু কিছুমান শব্দত পূৰ্বৱৰ্তী হ্ৰস্ব স্বৰ দীৰ্ঘ হয়। যেনে— নৃত্য > নচ্চ > নাচ; হস্ত > হাত; মধ্য > মাঝ, মাজ; দীৰ্ঘ > দীঘ; পক্ক > পাক ইত্যাদি।
  - সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বৱৰ্তী নাসিক্য ধ্বনি, যেনে— ঙ্, ঞ্, ন্, ম্, ং কমি আহি শেষত স্বৰধ্বনিক অনুনাসিক কৰি লুপ্ত হয়। যেনে— দন্ত > দাঁত; সন্ধ্যা > সঞ্ঝ > সাঁজ; কন্টক > কাঁইট।
  - পদৰ মাজত শ্ৰুতিৰ ব্যৱধান নাথাকিলে ওচৰা-উচৰিকৈ থকা স্বৰধ্বনিৰ সন্ধি প্ৰৱণতা বা সংকোচন ঘটে। যেনে— ঘৃত > প্ৰা. ঘিঅ > ঘি, ঘী; মৃত্তিকা > প্ৰা. মাট্টিআ > মাটি, মাটী।
  - পদান্ত স্বৰধ্বনি বিকৃত অথবা লুপ্ত হ'ল।

কথিত ভাষা। মগধৰ পাটনা, গয়াৰ তথা ছোটনাগপুৰ আদিত এই ভাষা বিশেষভাৱে প্ৰচলিত।

পূৰ্বী শাখাৰ অন্তৰ্গত ভোজপুৰীৰ কেন্দ্ৰস্থল কাশী আৰু পাৰ্শ্বৱৰ্তী এলেকা হ'লেও বিহাৰৰ মোতিহাৰী, চাপৰা, বালিয়া আদিৰ উপৰি উত্তৰপ্ৰদেশৰ মিৰ্জাপুৰ, আজমগঞ্জ, গোৰক্ষপুৰ আদি অঞ্চলতো এই ভাষাৰ প্ৰচলন থকা দেখা যায়। প্ৰসংগক্ৰমে উল্লেখযোগ্য যে ভোজপুৰী ভাষাত কোনো বিশেষ উল্লেখযোগ্য সাহিত্য ৰচনা হোৱাৰ প্ৰমাণ পোৱা নাযায়। ভোজপুৰী ভাষাৰ 'নাগপুৰীয়া' নামৰ উপভাষাটি ৰাঁছী, পালমৌৰ উপৰি ওড়িশাৰ সুন্দৰপুৰ, গাংপুৰ আদি অঞ্চলতো কথিত ভাষা ৰূপে প্ৰচলিত হৈ আছে।

- **হিমালয়ী শাখা ঃ** হিমালয় পৰ্বতৰ দাঁতি কাষৰীয়া অঞ্চলত প্ৰচলিত আধুনিক আৰ্যভাষাৰ ৰূপকেইটা হ'ল — নেপালী, কুমায়ুনী, ছমেয়ালী, মন্দেৱালী, কুলুই আদি। নেপালী পাহাৰী শাখাৰ উল্লেখযোগ্য আৰু হিমালয়ী শাখাৰ অন্তৰ্গত ভাষাসমূহৰ ভিতৰত প্ৰধান। ই নেপালৰ ৰাজভাষা। হিমালয় পৰ্বতৰ দক্ষিণ অঞ্চলৰ দাঁতি কাষৰীয়া ঠাইত প্ৰচলিত বাবে আৰ্যমূলীয় এই ভাষাসমূহক একেলগে 'পাহাৰী' বা 'হিমালয়ী' বুলি অভিহিত কৰা হৈছে।
- **বিদেশী শাখা ঃ** কেৱল ভাৰতৰ ভিতৰতে যে নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ আধুনিক ৰূপৰ প্ৰচলন আছে তেনে নহয়, ভাৰতৰ বাহিৰতো ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সৈতে সম্পৰ্কিত কেইটামান ভাষাৰ প্ৰচলন আছে। তাৰে ভিতৰত 'সিংহলী' আৰু 'যাযাবৰী' বা 'জিপ্‌ছী' ভাষা উল্লেখযোগ্য। ভাৰতৰ বাহিৰত প্ৰচলিত বাবে এই ভাষাসমূহক আৰ্যভাষাৰ বিদেশী ৰূপ বুলি অভিহিত কৰা হয়। আন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাতকৈ সিংহলী ভাষা বেলেগ ধাৰাত বিকাশ হোৱা দেখা গৈছে। ইয়াত এপিনে পালি আৰু সংস্কৃতৰ আৰু আনপিনে তামিল ভাষাৰ প্ৰভাৱ অনুভূত হয়।

সিংহলী শ্ৰীলংকাৰ সিংহলৰ ভাষা। খ্ৰীঃ পূঃ চতুৰ্থ শতিকামানতে আৰ্যভাষাৰ এটা ফৈদ মগধ অঞ্চলৰ পৰা সিংহল দ্বীপত উপৰিষ্ট হয়। ইয়াৰ জৰিয়তেই সিংহলত ভাৰতীয় আৰ্যৰ বিকাশ ঘটে। পৰৱৰ্তী কালত সিংহলী ভাষাত তামিল ভাষাৰ প্ৰভাৱ পৰে। শ্ৰীলংকাৰ প্ৰাচীনতম ভাষা এলু (Elu) অৱহট্‌ঠৰ পৰ্যায়ভুক্ত। অষ্টম শতাব্দীত সিংহলী ভাষাৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন পোৱা যায়।

বিদেশী আৰ্যৰ আন এটা ভাষা ৰূপ হ'ল যাযাবৰী বা জিপ্‌ছী। ই ইউৰোপৰ বিভিন্ন স্থান আৰু পশ্চিম এছিয়াৰ কোনো কোনো অঞ্চল, যেনে — আৰ্মেনিয়া, তুৰ্কী, ছিৰিয়া আদিত প্ৰচলিত। খ্ৰীঃ তৃতীয়-পঞ্চম শতাব্দীৰ ভিতৰত যাযাবৰ আৰ্য দলে উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ পৰা এই সমূহ অঞ্চললৈ যাত্ৰা কৰে। ইউৰোপীয় আৰু এছীয় ভাষাবোৰৰ লগত মিশ্ৰণৰ ফলত যাযাবৰী ভাষাত বহু পৰিমাণে বিদেশী শব্দ সোমাইছে বা ব্যাকৰণৰ ঠাঁচৰ সলনি হৈছে। তথাপি মূল প্ৰৱাহটো ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ পৰা অহা বুলি সহজে অনুধাৱন কৰিব পাৰি।

- আফ্ৰিকাৰ আদিম ভাষাসমূহ (African Languages)
- অষ্ট্ৰেলিয়াৰ আদিম ভাষাসমূহ (Australian Languages)
- উত্তৰ-পূব সীমান্তৰ ভাষাসমূহ (Palaeo-Asiatic or Hyerborean)

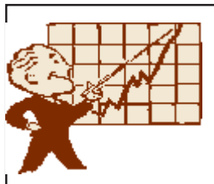
এইটো উল্লেখ কৰা ভাল যে ওপৰত উল্লিখিত প্ৰতিটো ভাষাকে কিবা নহয় কিবা প্ৰকাৰে একো একোটা গোষ্ঠীত বিভক্ত কৰিব পৰা গৈছে। কিন্তু এইসমূহ গোষ্ঠীৰ উপৰি পৃথিৱীত এনে কিছুমান ভাষাৰ অৱস্থান বা অৱস্থিতি আজিও বৰ্তমান, অথচ সেইবোৰক কোনো গোষ্ঠী বা পৰিয়ালত কোনো প্ৰকাৰে শ্ৰেণীভুক্ত কৰি দেখুৱাব নোৱাৰি। এই ভাষাবোৰ ধ্বনি, ৰূপ, শব্দ আদি সকলো দিশতেই স্বতন্ত্ৰ। সেয়েহে এই ভাষাসমূহক 'গোষ্ঠী বহিৰ্ভূত' ভাষা বুলি অভিহিত কৰা হৈছে। গোষ্ঠী বহিৰ্ভূত ভাষা বা অবৰ্গীকৃত ভাষাসমূহ বৰ্তমান বহুখিনি লুপ্ত হৈ গৈছে যদিও কিছুমান বৰ্তমানেও প্ৰচলন হৈ আছে। প্ৰচলিত ভাষাসমূহ হ'ল —

- বাস্ক (Basque)
- জাপানী (Jananere)
- কোৰীয় (Korio)
- লা-টি (Lati)
- আন্দামানী (Andamani)
- বুৰুশ্বস্কী (Bureshaski)
- আইনু (Ainu)
- ভিয়েটনামীয় (Vietnamere)

জানি থোৱা ভাল

বৰ্গীকৃত-অবৰ্গীকৃত ভাষা ঃ যিবোৰ ভাষাৰ ধ্বনি, ৰূপ, শব্দ আদিৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্কৰ আধাৰত ভিত্তি কৰি এটা গোষ্ঠী, বংশ, পৰিয়াল অথবা বৰ্গত ভাগ কৰি দেখুৱাব পাৰি সেইভাষাবোৰকে বৰ্গীকৃত ভাষা বোলে। আনহাতে যিবোৰ ভাষাক এনে পদ্ধতিৰে কোনো গোষ্ঠী, বংশ, পৰিয়াল অথবা বৰ্গত ভাগ কৰিব পৰা নাযায় সেইবোৰ ভাষাকে অবৰ্গীকৃত ভাষা বোলে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ পৃথিৱীৰ এটি অবৰ্গীকৃত অথচ বৰ্তমানেও প্ৰচলন থকা ভাষাৰ নাম লিখক।

.....

.....

চিন্তা-চর্চা কৰক — ১.১

পৃথিৱীৰ বৰ্গীকৃত আৰু অবৰ্গীকৃত ভাষাগোষ্ঠীসমূহক তালিকাভুক্ত কৰক।

১.৪ ভাৰতবৰ্ষত প্ৰচলিত প্ৰধান ভাষাগোষ্ঠীসমূহ

ভূখণ্ডৰ পিনৰ পৰাই নহয় ভালেমান ভাষা প্ৰচলনৰ পিনৰ পৰাও ভাৰতবৰ্ষ এখন মহাদেশৰ সমপৰ্যায়ৰ। কাশ্মীৰৰ পৰা কন্যাকুমাৰীলৈ আৰু গুজৰাটৰ পৰা পূৰ্বোত্তৰ সীমান্তলৈ বৈচিত্ৰ্যময় সংস্কৃতিৰ লগতে বিভিন্ন ভাষাগুচ্ছই সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষখনকে এখন ভিন্নৰঙী চাদৰৰ দৰে আৱৰি ৰাখিছে। এইটো উল্লেখ কৰা ভাল যে এই সমগ্ৰ ভাষাৰ বা ভাৰতবৰ্ষত প্ৰচলিত সকলো জাতি-জাতিগোষ্ঠীৰ ভাষাৰ নিজা লিপি নাই। অৱশ্যে সকলো জনগোষ্ঠীৰ নিজা লিপি নাথাকিলেও তেওঁলোকৰ লোকসাহিত্য আৰু সাংস্কৃতিক পৰিচয়ে নিজকে মহীয়ান কৰি ৰাখিছে। সি যি কি নহওক ভাৰতবৰ্ষত প্ৰচলিত ভাষাসমূহলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে পৃথিৱীৰ ভাষাগোষ্ঠীসমূহৰ ভিতৰত চাৰিটা ভাষাগোষ্ঠীৰ অন্তৰ্গত ভাষা ভাৰতবৰ্ষত চলে। সেই চাৰিটা হ'ল —

- অষ্ট্ৰিক
- দ্ৰাবিড়
- চীন-তিব্বতীয় আৰু
- ইণ্ডো-ইউৰোপীয়।

এই চাৰিটাৰ ভিতৰত ইণ্ডো-ইউৰোপীয়ৰ অন্তৰ্গত বিভিন্ন ভাষা ভাৰতবৰ্ষৰ বৃহৎ অংশ জুৰি, বিশেষকৈ অসমকে আদি কৰি উত্তৰ ভাৰতৰ বৃহৎ অংশত প্ৰচলন আছে। সেইদৰে অসম, মেঘালয়কে লৈ উত্তৰ ভাৰতৰ মধ্য প্ৰদেশ, বিহাৰ, উৰিষ্যাৰ অঞ্চল বিশেষে অষ্ট্ৰিক ভাষা পৰিয়ালৰ লোক আছে। ভাৰতৰ একেবাৰে দক্ষিণ প্ৰান্তত দ্ৰাবিড় পৰিয়ালৰ ভাষা পোৱাৰ বিপৰীতে অসমকে আদি কৰি উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ পাহাৰীয়া ৰাজ্যকেইখনত তিব্বত-বৰ্মীয় ভাষাৰ প্ৰচুৰ প্ৰচলন আছে। তলত এই চাৰিওটি ভাষা পৰিয়ালৰ একোটি থূলমূল পৰিচয় দাঙি ধৰিবলৈ যত্ন কৰা হ'ল —

- **অষ্ট্ৰিক ঃ** ভাৰতবৰ্ষত প্ৰচলিত উল্লিখিত চাৰিটা ভাষাগোষ্ঠীৰ ভিতৰত বুলিয়েই নহয় পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষাগোষ্ঠী বা পৰিয়ালৰ ভিতৰতো অষ্ট্ৰিক অন্যতম। 'অষ্ট্ৰিক' নামৰ এই গোষ্ঠীটোৱে চীন দেশৰ উত্তৰ পশ্চিম অঞ্চলৰপৰা উত্তৰ-পূব ভাৰতত আৰু ব্ৰহ্মদেশত প্ৰৱেশ কৰিছিল। আমি ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰিছোঁ যে 'অষ্ট্ৰিক' পৃথিৱীৰ বৃহৎ ভাষা পৰিয়ালসমূহৰ ভিতৰত অন্যতম। লগতে এইটোও কৈ থোৱা ভাল যে ই কেৱল অন্যতমেই নহয় অতিকে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভাষা পৰিয়ালো। পৃথিৱীৰ এক বিস্তৃত অঞ্চল জুৰি এই গোষ্ঠী বা পৰিয়ালৰ অন্তৰ্ভুক্ত বিভিন্ন ভাষা-ভাষী লোকলৈ মন কৰিলেই ভাষাগোষ্ঠীটোৰ গুৰুত্ব আৰু প্ৰাধান্য অনুমান কৰিব পৰা যায়। আনকি অসমৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰায়বোৰ পুৰাতত্ত্ববিদে অষ্ট্ৰিককে অসমৰ প্ৰাচীনতম অধিবাসী বুলি ক'ব খোজে। অষ্ট্ৰিক ভাষাগোষ্ঠীটোক পণ্ডিত সমাজে প্ৰধানতঃ দুটা শাখাত

- **মধ্য পূৰ্বী শাখা ঃ** মধ্য পূৰ্বীৰ ভাষা গুচ্ছ তিনিটা প্ৰধান ভাষাৰে গঠিত। সেইকেইটা হ'ল — অৱধী, বঘেলী আৰু ছত্তিশগড়ী। এইকেইটাক একেলগে 'পূৰ্বী-হিন্দী' বা 'কোশলী' নামেৰেও জনা যায়। এই তিনিটা ভাষাই 'অৰ্ধ-মাগধী'ৰ পৰা বিকাশ লাভ কৰিছে। উত্তৰ প্ৰদেশৰ একাংশ, মধ্য প্ৰদেশৰ দক্ষিণ-পশ্চিম আৰু পূব অঞ্চলজুৰি মধ্য ভাৰতৰ বিশাল অংশত এই তিনি ভাষা ৰূপৰ প্ৰচলন আছে। প্ৰাচীন অৱধী সাহিত্য-সম্পদত বৰ চহকী। মালিক মোহম্মদ জায়সীৰ *পদুমাৱতী* আৰু তুলসীদাসৰ *ৰামচৰিত মানস* প্ৰাচীন অৱধীৰ উল্লেখযোগ্য সাহিত্য-সম্পদ। প্ৰথমখনৰ ৰচনা কাল ষোড়শ শতাব্দীৰ প্ৰথম ভাগ আৰু দ্বিতীয়খনৰ ৰচনা কাল সেই একে শতাব্দীৰ শেষ ভাগ। 'বঘেলী' অৱধীৰ সৈতে ওচৰ সম্বন্ধ যুক্ত। অৱশ্যে ছত্তিশগড়ী এই দুটাতকৈ কিছু বেলেগ। ওড়িয়া ভাষাৰ সৈতে কিছু প্ৰভাৱ থকা ছত্তিশগড়ী ভাষা মধ্য প্ৰদেশৰ ৰায়পুৰ, বিলাসপুৰ জিলাৰে গঠিত ছত্তিশগড়ত চলে। এই তিনি ভাষাৰে সাহিত্যিক স্থান হিন্দী ভাষাই লৈছে।
- **পূৰ্বী শাখা ঃ** পূৰ্বী শাখাৰ ভাষাসমূহৰ ভিতৰত অসমীয়া, বাংলা, ওড়িয়া, মৈথিলী, মগহী আৰু ভোজপুৰী উল্লেখযোগ্য। পূৰ্বী শাখাৰ এই আটাইবোৰ ভাষা 'মাগধী প্ৰাকৃত'ৰ অপভ্ৰংশ ৰূপৰ পৰা ওলাইছে। সেয়ে এই ভাষাসমূহক একেলগে 'মাগধীয় ভাষাগুচ্ছ' বোলা হয়। মাগধী অপভ্ৰংশৰ প্ৰাচ্য শাখাৰ পৰা অসমীয়া, বাংলা আৰু ওড়িয়া ভাষাৰ, মধ্য শাখাৰ পৰা মৈথিলী আৰু মগহী ভাষাৰ, পশ্চিম শাখাৰ পৰা ভোজপুৰী ভাষাৰ বিকাশ হৈছে।

ভাৰতৰ পূব প্ৰান্তত অৱস্থিত অসম প্ৰদেশৰ কথিত ভাষা অসমীয়া। অসমীয়া ভাষাৰ উদ্ভৱৰ সময় ধৰা হৈছে দশম-দ্বাদশ শতাব্দী। অৱশ্যে স্বকীয় লিখিত সাহিত্যৰ ধাৰা মাধৱ কন্দলীৰ *ৰামায়ণ*ৰ পৰা অৰ্থাৎ চতুৰ্দশ শতাব্দীৰ পৰাহে প্ৰবাহিত হয়। প্ৰাচীন সাহিত্য সৃষ্টিত অসমীয়া ভাষা বিশেষ সমৃদ্ধিশালী।

বাংলা ভাষা পশ্চিমবঙ্গ আৰু বাংলাদেশত প্ৰচলিত। খ্ৰীঃ দশম-দ্বাদশ শতিকাত বাংলা ভাষাৰ নিজস্ব সাহিত্যৰ ঐতিহ্য আৰম্ভ হয়। চৰ্যাপদ, মঙ্গল কাব্য, বৈষ্ণৱ পদাৱলী আদি বাংলা ভাষা-সাহিত্যৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন। আধুনিক বাংলা সাহিত্য বিবিধ সাহিত্যৰে পৰিপুষ্ট আৰু ঐশ্বৰ্যশালী। বৰ্তমান বাংলা ভাষা ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন অঞ্চলত প্ৰচলন হোৱা দেখা গৈছে।

পূৰ্বী শাখাৰ আন এটি উল্লেখযোগ্য ভাষা হ'ল ওড়িয়া। খ্ৰীঃ দশম-দ্বাদশ শতিকাতে ওড়িয়া ভাষা আৰু সাহিত্যৰ সূচনা হয়। ষোড়শ শতাব্দীৰ শ্ৰীচৈতন্যদেৱৰ দ্বাৰা প্ৰৱৰ্তিত বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰভাৱে ওড়িয়া সাহিত্যৰ সমৃদ্ধিত বিশেষ সহায় কৰে। মাগধী অপভ্ৰংশৰ প্ৰাচ্য শাখাৰ পৰা অসমীয়া, বাংলা, ওড়িয়া ভাষা উদ্ভৱ হোৱা বাবে তিনিওৰে মাজত বহুতো সাদৃশ্য দেখা গ'লেও উচ্চাৰণৰ বৈশিষ্ট্য আৰু লিপিৰ দিশত অসমীয়া আৰু বাংলাৰ সৈতে ওড়িয়াৰ পাৰ্থক্য দেখা যায়।

মৈথিলী ভাষা প্ৰচলিত অঞ্চল হ'ল — মজঃফৰপুৰ, পূৰ্ণিয়া, মুংগেৰ, ভগলপুৰ আদি। প্ৰাচীন মৈথিলী সাহিত্য যথেষ্ট সমৃদ্ধিশালী আছিল। বিদ্যাপতি, উমাপতি, জ্যোতিৰীশ্বৰ ঠাকুৰ আদিয়ে মৈথিলী ভাষা-সাহিত্যক সমৃদ্ধিশালী কৰি থৈ গৈছে। মগহী মগধ অঞ্চলৰ

নামেৰেও পৰিচিত। আহমদাবাদ আৰু ইয়াৰ আশে-পাশে কোৱা ভাষাটো মান্য গুজৰাটী ভাষাত পৰিণত হৈছে। প্ৰাচীন যুগত সৌৰাষ্ট্ৰৰ ভাষাটোৱে মান্যৰ মৰ্যাদা লাভ কৰিছিল।

জানি থোৱা ভাল

গুজৰাটী ভাষা মহাত্মা গান্ধীৰ মাতৃভাষা আছিল। প্ৰাকৃত যুগৰ পৰা গুজৰাটী ভাষাৰ চৰ্চা আছিল। বিখ্যাত প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণ হেমচন্দ্ৰ গুজৰাটৰ লোক আছিল।

মাৰৱাৰ অঞ্চলত প্ৰচলিত মাৰোৱাৰী, মেৱাৰত প্ৰচলিত মেৱাৰী, মালৱত প্ৰচলিত মালৱী, জয়পুৰত প্ৰচলিত জয়পুৰী ৰাজস্থানী ভাষাৰ অন্তৰ্গত। শৌৰসেনী অপভ্ৰংশৰ গুৰ্জৰ ৰূপৰ পৰাই গুজৰাটীৰ বিকাশ হৈছে। ৰাজস্থানী উপশাখাৰ ভাষাসমূহৰ ভিতৰত মাৰোৱাৰী ভাষা কোৱা লোকৰ সংখ্যাই সৰ্বাধিক। ৰাজস্থানী ভাষাসমূহৰ সাহিত্যিক স্থান লৈছে হিন্দী ভাষাই। 'গুজৰাটী-ৰাজস্থানী' শাখাৰ অন্তৰ্গত আন এটা ভাষা হ'ল 'ভিলী'। 'ভিলী' গুজৰাট-ৰাজস্থান'ৰ সীমান্ত অঞ্চলত প্ৰচলিত। লৌকিক গীতপদৰ বাহিৰে অন্য সাহিত্য সম্পদৰ প্ৰমাণ 'ভিলী'ত পোৱা নাযায়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাক প্ৰধানতঃ কেইটা শাখাত ভগাব পাৰি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ পূৰ্বী-পাঞ্জাৰীৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ ভাৰতৰ ৰাষ্ট্ৰীয় ভাষা কি? এই ভাষাৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক। (৮০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

ভাগ কৰি দেখুৱাইছে — অষ্ট্ৰ'-এছীয় (Austro-Asiatic) আৰু অষ্ট্ৰ'-নেছীয় (Austro-Nesian)।

- *অষ্ট্ৰ'-এছীয় ঃ* এই শাখাৰ প্ৰধান উপশাখা দুটা — কোল-মুণ্ডা (Kol-Munda) আৰু মন্‌খামেৰ (Mon-khomer)। এই শাখাৰ বিভিন্ন ভাষাৰ ভিতৰত খাচী, কোলমুণ্ডা, চাওতালী, মুণ্ডাৰী, হো, ভূমিজ, খৰিয়া আদি যথেষ্ট গুৰুত্বপূৰ্ণ ভাষা। ইয়াৰো দুই-এটি আকৌ অসমত নচলে। এইখিনিতে এটা কথা মন কৰিবলগীয়া যে অতি সম্প্ৰতি কোলমুণ্ডা, চাওতালী, ওৰাং আদি জনগোষ্ঠীৰ মাজত হিন্দী, বাংলা আৰু অসমীয়াৰ সৈতে সাদৃশ্য থকা এটি মিশ্ৰিত ভাষাৰূপ 'সাদৰি' (সাদানী) অসমকে আদি কৰি বিহাৰ, উৰিষ্যা, পশ্চিমবংগ, ঝাৰখণ্ড, ছত্তিশগড়, মধ্য প্ৰদেশৰ আনুমানিক প্ৰায় এক কোটি মানুহে ব্যৱহাৰ কৰে। এই ব্যৱহাৰলৈ চাই ইয়াৰ জনপ্ৰিয়তা বহুলাংশে অনুমেয়। মন্‌খামেৰ শাখাৰ ভাষা ভাৰতবৰ্ষৰ বাহিৰেও ব্ৰহ্মদেশ, ইণ্ডোচীন, মালয় আদিত প্ৰচলন আছে।
- *অষ্ট্ৰ'-নেছীয় ঃ* এই শাখাৰ প্ৰধান উপশাখা চাৰিটা — ইণ্ডোনেছীয়, মেলানেছীয়, মেক্ৰোনেছীয় আৰু পলিনেছীয়। উল্লেখযোগ্য যে ভাৰতবৰ্ষত এই শাখা বা উপশাখাৰ কোনো ভাষাৰ প্ৰচলন দেখা নাযায়।

- **দ্ৰাবিড় ঃ** 'দ্ৰাবিড়' পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষা পৰিয়ালৰ মাজৰ আন এটা উল্লেখযোগ্য ভাষা পৰিয়াল। ভাষা ব্যৱহাৰৰ পিনৰ পৰা ভাৰতবৰ্ষত ইণ্ডো-ইউৰোপীয়ৰ পিছতে দ্ৰাবিড় পৰিয়ালৰ স্থান। ভাৰতবৰ্ষৰ উৰিষ্যা আৰু মহাৰাষ্ট্ৰৰ বাহিৰে সমগ্ৰ দক্ষিণ ভাৰততে এই পৰিয়ালৰ বিভিন্ন ভাষা চলে। তদুপৰি শ্ৰীলংকা আৰু বেলুচিস্থানৰ পাৰ্বত্য অঞ্চলতো এই পৰিয়ালৰ অন্তৰ্গত দুই-এটি ভাষাৰ প্ৰচলন আছে। এইটো মন কৰিবলগীয়া যে এই গোষ্ঠীৰ আদিম বাসস্থান ভাৰতবৰ্ষ নহয়; পূব ভূমধ্য সাগৰীয়া অঞ্চল বুলিহে জনা যায়। তামিল, তেলেগু, কানাড়া আৰু মালয়ালম এই চাৰিটা দ্ৰাবিড় পৰিয়ালৰ উল্লেখযোগ্য আৰু অতিকে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভাষা। সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ দিশতো এই চাৰিটা ভাষা যথেষ্ট চহকী।

  দ্ৰাবিড় ভাষা পৰিয়ালৰ বিভিন্ন ভাষাৰ ভিতৰত আটাইতকৈ প্ৰাচীন ভাষাটোৱে হ'ল তামিল। এই ভাষাৰ প্ৰাচীনতা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব তৃতীয় শতাব্দী বুলি ধৰা হৈছে। যথেষ্ট উন্নত মানৰ সাহিত্য এই ভাষাত ৰচিত হৈছে। মালয়ালম তামিল ভাষাৰে 'ৱৰজী' বুলি কোৱা হয়। দৰাচলতে খ্ৰীষ্টীয় নৱম শতিকামানত মালয়ালমে তামিলৰ পৰা আঁতৰি আহি স্বতন্ত্ৰ ভাষা হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত হয়। মহীশূৰৰ প্ৰধান ভাষাটোৱে হ'ল কানাড়া। এই ভাষা তামিলৰ দৰে নহ'লেও যথেষ্ট প্ৰাচীন। তেলেগু দ্ৰাবিড় ভাষা পৰিয়ালৰ আন এটা উল্লেখযোগ্য ভাষা। সাহিত্য-সংস্কৃতিত বহু পৰিমাণে আগবঢ়া তেলেগু ভাষাৰ সাহিত্য খ্ৰীষ্টীয় একাদশ শতিকামানৰ পৰা পোৱা যায়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ অসমত প্ৰচলিত এটি অষ্ট্ৰিকমূলীয় ভাষাৰ নাম উল্লেখ কৰক।

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ দ্ৰাবিড় ভাষা পৰিয়ালৰ সৰ্ব প্ৰাচীন ভাষাটো কি?

.....

- **চীন-তিব্বতীয় ঃ** চীন-তিব্বতীয় পৰিয়ালৰ বিভিন্ন ভাষাই পূব আৰু দক্ষিণ পূব এছিয়াৰ বিশাল ভূখণ্ড জুৰি আছে। দৰাচলতে ক'বলৈ গ'লে দক্ষিণ এছিয়াত প্ৰচলিত অসংখ্য ভাষাৰ ভিতৰত চীন-তিব্বতীয় পৰিয়ালৰ অন্তৰ্গত ভাষাই সংখ্যাত সৰহ। চীন দেশৰ ইয়াং চিকিয়াং আৰু হোৱাংহো নদীৰ উৎপত্তিস্থলেই এই ভাষা পৰিয়ালৰ আদিম বাসস্থান বুলি অনুমান কৰা হৈছে। তাৰ পৰাই কালক্ৰমে মেকং, মৈনাম, ইৰাৱতী, ছিন্দুইন, ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ গতি অনুসৰণ কৰি শ্যাম দেশ, ব্ৰহ্মদেশকে আদি কৰি ভাৰতবৰ্ষত বিয়পি পৰে। মূল তিব্বত-বৰ্মীয় ভাষাটো ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ উৎপত্তি স্থলত তিনিটা শাখাত ভাগ হৈ তিব্বত, অসম আৰু ব্ৰহ্মদেশত বিয়পি পৰে। এই শাখাৰ ভাষাসমূহক প্ৰধানভাৱে দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি— তিব্বত-বৰ্মী আৰু শ্যাম-চীনীয়। তিব্বত-বৰ্মী শাখাটোক আকৌ চাৰিটা উপশাখাৰে ভাগ কৰা হৈছে — হিমালয়ী, উত্তৰ অসম, অসম-বৰ্মী আৰু তিব্বতী। হিমালয়ী উপশাখাৰ ভাষাবোৰ হিমালয়ৰ দাঁতি কাষৰীয়া চিকিমকে আদি কৰি নেপাল আৰু ভূটানত প্ৰচলিত আছে। লেপ্‌ছা, কানৌৰী, নেৱাৰী আদি এই শাখাৰ উল্লেখযোগ্য ভাষা। উত্তৰ অসম শাখাৰ ভাষাসমূহ উজনি অসমৰ প্ৰায় আটাইকেইখন জিলাতে কম-বেছি পৰিমাণে প্ৰচলিত। এই শাখাৰ উল্লেখযোগ্য ভাষাৰ ভিতৰত মিছিং, আদি, ডফলা, অকা, মিছিমি আদি পৰে। অসম-বৰ্মী শাখাৰ তিনিটা উপশাখা আছে — বড়ো, নগা আৰু কুকিচীন। ইয়াৰে বড়ো ভাষাকে আদি কৰি বড়ো শাখাৰ বিভিন্ন ভাষা অসমৰ ঠাই বিশেষে, বিশেষকৈ দৰং, কামৰূপ আৰু গোৱালপাৰাৰ বৃহৎ অঞ্চলজুৰি প্ৰচলিত হোৱাৰ বিপৰীতে নগা শাখাৰ ভাষাবোৰ নাগালেণ্ড আৰু মণিপুৰত চলে। আনহাতে মিজোপাহাৰত কুকি-চীনৰ অন্তৰ্গত ভাষাবোৰ চলে। উল্লেখযোগ্য যে নগাসকলে তেওঁলোকৰ বিভিন্ন ফৈদৰ মাজত ব্যৱসায়িক তথা সামাজিক আদান-প্ৰদানৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা 'নাগামিজ' (Nagamese) এটি উল্লেখযোগ্য সংযোগী ভাষা। 'তিব্বতী' উপশাখাৰ ভাষাসমূহ হিমালয়ৰ পশ্চিম অঞ্চলত প্ৰচলিত। 'তিব্বতী' শাখাৰ তিব্বতী ভাষা এটি প্ৰভাৱশালী ভাষা। সেইদৰে লাদাখৰ 'লাদাখী' এই শাখাৰ আন এটি গুৰুত্বপূৰ্ণ ভাষা।

চীন-তিব্বতীয় শাখাৰ আনটি উল্লেখযোগ্য শাখা হ'ল শ্যাম-চীনীয়। এই শাখাটোক টাই বা থাই-চীনীয় নামেৰেও জনা যায়। এই শ্যাম বা শ্যামী অথবা টাই বা থাইসকলেই অসমত 'আহোম' নামে পৰিচিত হৈ পৰে। এওঁলোকে ১২২৮ খ্ৰীষ্টাব্দৰপৰা ১৮২৬ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ইয়াণ্ডাবু

পাতিয়ালা, ৰোহটক্ আদি অঞ্চলত প্ৰচলিত। বঙ্গাৰুৰ আন এটা নাম হ'ল 'হৰিয়ানী'। বুন্দেলী ভাষা ভূপাল, ঝাঁছী, গোৱালিয়ৰ আদি অঞ্চলত কথিত ভাষা হিচাপে প্ৰচলিত। ব্ৰজভাষা মথুৰা, বৃন্দাবন, নৈনিতাল, বেৰেলী আদিৰ কথিত ভাষা। সাহিত্যিক নিদৰ্শনৰ দিশত ব্ৰজভাষা পশ্চিমা হিন্দীৰ অন্তৰ্গত ভাষাসমূহৰ ভিতৰতে সমৃদ্ধিশালী। কথ্য হিন্দুস্তানী বা হিন্দুস্তানী দিল্লী, মীৰাট, মোৰদাবাদ, চাহাৰানপুৰ প্ৰভৃতি অঞ্চলৰ কথিত ভাষা হিচাপে প্ৰচলিত আছে। কথ্য হিন্দুস্তানীৰ আন এটা নাম হ'ল 'খড়ীবুলি'। খড়ীবুলি একেলগে হিন্দী আৰু উৰ্দুৰ কথিত ভাষা। উল্লেখযোগ্য যে পশ্চিমা হিন্দীৰ অন্তৰ্গত হিন্দী ভাষাই ৰাষ্ট্ৰীয় ভাষা হিচাপে স্বীকৃতি লাভ কৰাৰ উপৰি সাহিত্যৰ বিভিন্ন ৰূপেৰেও সমৃদ্ধি লাভ কৰিছে। হিন্দী ভাষাই ভাৰতবৰ্ষৰ এক বুজন অংশ আৱৰি আছে। বিশেষকৈ উত্তৰ প্ৰদেশ, দিল্লী, হিমাচল প্ৰদেশ, ৰাজস্থান, মধ্য প্ৰদেশ, বিহাৰকে আদি কৰি পাঞ্জাৱৰ একাংশত হিন্দী ভাষাই প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰি আছে। ভাৰতৰ বিভিন্ন ৰাজ্যৰ যোগাযোগৰ মাধ্যমো এই হিন্দী ভাষা। ১০০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা হিন্দী ভাষাৰ বিকাশৰ ধাৰা আৰম্ভ হয়। হিন্দীৰ বিকাশৰ ধাৰাটো মূলতঃ তিনিটা। সেয়া হ'ল প্ৰাচীন কাল (সময় ১০০০ ৰ পৰা ১৫০০ খ্ৰীষ্টাব্দলৈ), মধ্যকাল (১৫০০-ৰ পৰা ১৮০০ খ্ৰীষ্টাব্দলৈ) আৰু আধুনিক কাল (খ্ৰীষ্টাব্দ ১৮০০ ৰ পৰা বৰ্তমানলৈ)। হিন্দী ভাষাটোৱে ভাৰতবৰ্ষৰ এক বিস্তৃত অঞ্চল আৱৰি থকা কাৰণে অঞ্চলভেদে হিন্দী ভাষাৰ সুকীয়া সুকীয়া ৰূপ গঢ়ি উঠিছে। ইয়াক লিখা হয় দেৱনাগৰী লিপিত। প্ৰসংগক্ৰমে উল্লেখযোগ্য যে সংস্কৃত ভাষাও দেৱনাগৰী লিপিতে লিখা হয়।

পশ্চিমা হিন্দীৰ আন এক উল্লেখযোগ্য ভাষা হ'ল উৰ্দু। উৰ্দুত আৰৱী আৰু পাৰ্চী ভাষাৰ শব্দৰ প্ৰাধান্য বেছি। উৰ্দু সাহিত্য প্ৰথমতে দাক্ষিণাত্যত উদ্ভৱ হয়। সেই সময়ত ভাষাটোৰ নাম আছিল দক্‌খিনী। আমিৰ খুচৰোৰ ৰচনা দক্‌খিনী ভাষাত লিখিত। উৰ্দুত আৰৱী-ফাৰ্চী শব্দ থাকিলেও এই ভাষা নিঃসন্দেহে এটা নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা। মুছলমান কবিসকলৰ সাহিত্যচৰ্চাৰ ক্ষেত্ৰত এই ভাষা বিশেষভাৱে ব্যৱহৃত হৈছিল। উৰ্দু লিখিবলৈ আৰৱী লিপি ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

পশ্চিমা-হিন্দীৰ অন্তৰ্গত আন এটা ভাষা হ'ল — 'কনৌজী'। 'কনৌজী' ভাষা ইটা�ৰা, ফৰক্কাবাদ, ছাহজাঁহাবাদ আদিত কথিত ভাষাৰূপে প্ৰচলিত। প্ৰাচীন কনৌজৰ নাম অনুসৰি এই ভাষাৰ নামকৰণ কৰা হৈছে।

ৰাজস্থান-গুজৰাটী শাখাৰ ভাষাৰ ভিতৰত গুজৰাটী ভাষা গুজৰাটত চলে। আনফালে ৰাজস্থানৰ ভাষা ৰাজস্থানী। শৌৰসেনী অপভ্ৰংশৰ পৰাই গুজৰাটী ভাষাৰ বিকাশ হোৱা বুলি অনুমান কৰা হৈছে। এই ভাষাৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন হৈছে ১৩৯৪ চনত ৰচিত সংস্কৃত ব্যাকৰণ *মুখাববোধঔক্তিক*। চতুৰ্দশ শতিকামানৰ পৰাই এই ভাষাত গদ্য আৰু পদ্য উভয় সাহিত্য ৰচিত হৈছে আৰু ষোড়শ শতাব্দীৰ পৰাই গুজৰাটী শাখা ৰাজস্থানী শাখাৰ পৰা স্বতন্ত্ৰ হৈ পৰে। অৱশ্যে ১০০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা গুজৰাটী সাহিত্যৰ পৰম্পৰা চলি আহিছে। গুজৰাটী ভাষাটো লিখিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা লিপিটো দেৱনাগৰীৰে এটা ৰূপ। লিপিটো মহাজনী লিপি

পাঞ্জাৰী অথবা লহন্দী বা হিন্দ্‌কী দুয়োটা ভাষাই পৈশাচী প্ৰাকৃতৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা বুলি ঠাৱৰ কৰা হৈছে। পশ্চিমী-পাঞ্জাৰীত দৰদীয় শাখাৰ প্ৰভাৱ আছে। এই ভাষাৰ উল্লেখযোগ্য সাহিত্য সম্পদ হ'ল *জনম-সাখী*। ৰচনা কাল ষোড়শ শতিকাৰ মাজ ভাগ। উল্লেখযোগ্য যে এই ভাষা পাকিস্তানতো কথ্যভাষাৰূপে প্ৰচলিত।

পূৰ্বী-পাঞ্জাৰীৰ মূল পৈশাচী যদিও শৌৰসেনীৰ প্ৰভাৱো আছে। বৰ্তমান পঞ্জাবত প্ৰচলিত পাঞ্জাৰী ভাষাকে পূৰ্বী-পাঞ্জাৰীৰ অন্তৰ্গত বুলি ধৰা হৈছে। পূৰ্বী-পাঞ্জাৰীৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন হ'ল শিখসকলৰ ধৰ্মগ্ৰন্থ *গ্ৰন্থচাহেব*। সপ্তদশ শতিকাৰ পৰা এই ভাষাৰ সাহিত্যৰ ধাৰাবাহিক নিদৰ্শন পোৱা যায়। এই ভাষা লিখা হৈছে শাৰদা লিপিৰ ৰূপভেদ 'লণ্ডা'ৰ অন্য এক ৰূপান্তৰ দেৱনাগৰী প্ৰভাৱিত 'গুৰুমুখী'ত। দুয়োবিধ পাঞ্জাৰীতে প্ৰাকৃতৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জন এতিয়াও ৰক্ষিত হৈছে। যেনে — ৰক্ত > ৰত্ত।

সিন্ধী ভাষা হৈছে সিন্ধু আৰু কচ্ছ অঞ্চলত প্ৰচলিত। এই ভাষাত ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ বহুখিনি প্ৰাচীন বৈশিষ্ট্য ৰক্ষিত হোৱা দেখা যায়। আনহাতে সিন্ধীত আৰৱী-ফাৰ্চী ভাষাৰ শব্দও বহু পৰিমাণে দেখিবলৈ পোৱা যায়। তদুপৰি পাঞ্জাৰীৰ সৈতে সিন্ধীৰ ওচৰ সম্বন্ধ আছে। এই ভাষা প্ৰাৰম্ভিক স্তৰত 'লণ্ডা' লিপিত লিখা হৈছিল যদিও বৰ্তমান ই ফাৰ্চী লিপিতহে লিখিত। পূৰ্বী-পাঞ্জাৰীৰ দৰে সপ্তদশ শতাব্দীৰ পৰাই এই ভাষাৰ সাহিত্যৰ ধাৰা প্ৰবাহিত হ'বলৈ ধৰে। ইয়াৰ প্ৰাচীন সাহিত্য প্ৰধানতঃ চুফী কবিসকলৰ ৰচনাৰে সমৃদ্ধ।

- **দক্ষিণী শাখা ঃ** দক্ষিণী শাখাৰ উল্লেখযোগ্য ভাষা হ'ল — মাৰাঠী আৰু কোংকনী। মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা মাৰাঠী মহাৰাষ্ট্ৰৰ উপৰি বেৰাৰ, হাইদৰাবাদ তথা মধ্য প্ৰদেশৰ কোনো কোনো অঞ্চলত চলে। দ্বাদশ শতাব্দীৰ কিছুমান অনুশাসনৰ মাজত মাৰাঠীৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন পোৱা গ'লেও সাহিত্যৰ সৰ্ব প্ৰাচীন নিদৰ্শন দ্বাদশ শতাব্দীৰ শেষ ভাগত মুকুণ্ডৰাজৰ *বিবেক সিন্ধু* আৰু *পৰামামৃত*ৰ মাজত পোৱা যায়। তদুপৰি ১২৯১ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰচিত জ্ঞানদেৱৰ *জ্ঞানেশ্বৰী* হৈছে মাৰাঠী ভাষাৰ উল্লেখযোগ্য প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থ। বৰ্তমান মাৰাঠী ভাষা বিবিধ সাহিত্য সম্ভাৰেৰে সমৃদ্ধিশালী ভাষা হিচাপে পৰিগণিত হৈছে।

  গোৱা, কোংকন অঞ্চলত প্ৰচলিত ভাষাই কোংকনী ভাষা। কোংকনীক পোনতে মাৰাঠীৰ উপভাষা হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল। কিন্তু কোংকনীৰ কিছুমান মৌলিক বৈশিষ্ট্যই এই ভাষাক স্বতন্ত্ৰ ভাষাৰূপে ভাবিবলৈ অৱকাশ দিয়ে। গোৱাৰ খ্ৰীষ্টান পাদুৰীসকলৰ দ্বাৰা কোংকনীৰ চৰ্চা ষোড়শ শতাব্দীৰ পৰাই চলি আহিছে। গোৱাৰ ইংৰাজ পাদুৰী ষ্টিভেন্‌চে লিখা *ক্ৰীস্ত পুৰাণ* ১৬১৬ খ্ৰীষ্টাব্দত ছপা হৈ ওলাইছিল।
- **মধ্য শাখা ঃ** মধ্য শাখাৰ অন্তৰ্গত ভাষাসমূহক 'পশ্চিমা-হিন্দী' আৰু 'গুজৰাটী-ৰাজস্থানী'— এই দুটা প্ৰধান উপভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। পশ্চিমা-হিন্দীৰ অন্তৰ্গত ভাষাসমূহ হ'ল — বংগাৰু, বুন্দেলী, ব্ৰজভাষা, কনৌজী, কথ্য-হিন্দুস্তানী বা হিন্দুস্তানী। সেইদৰে গুজৰাটী-ৰাজস্থানীৰ অন্তৰ্গত ভাষাসমূহ হ'ল— গুজৰাটী, মাৰোৱাৰী, মেৰাৰী, মালয়ী, জয়পুৰী আদি ।

  পশ্চিমা-হিন্দীৰ অন্তৰ্গত ভাষাসমূহৰ মূল শৌৰসেনী অপভ্ৰংশ। বঙ্গাৰু ভাষা দিল্লী,

সন্ধিৰ সময়লৈকে প্ৰায় ছশ বছৰ কাল অসমত ৰাজত্ব কৰে। অৱশ্যে টাই-আহোমসকল অহাৰ পাছতো টাই গোষ্ঠীৰ খাময়াং, টুৰুং, আইতন, খামতি আৰু ফাকে ভাষা কোৱা মানুহ অসমলৈ আহে। চীনীয় শাখাৰ অন্তৰ্গত ভাষাৰ ভিতৰত চীন দেশৰ চীনা ভাষাই প্ৰধান।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ নাগালেণ্ডত প্ৰচলিত সংযোগী ভাষাটোৰ নাম কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ অসমত আহোমসকলে কিমান বছৰ কাল ৰাজত্ব চলায়?

.....

- **ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ঃ** জগতৰ বৃহৎ ভাষা পৰিয়ালসমূহৰ ভিতৰত সৰ্ববৃহৎ ভাষা পৰিয়ালটোৱে হ'ল 'ইণ্ডো-ইউৰোপীয়' (Indo-European) বা 'ভাৰত-ইউৰোপীয়' ভাষা পৰিয়াল। এই পৰিয়ালৰ অন্তৰ্গত বিভিন্ন ভাষা পৃথিৱীৰ প্ৰায় অধিকাংশ ঠাইত প্ৰচলন থকা কথাটোৱে ভাষা পৰিয়ালটোৰ বিশালতাৰ উমান দিয়ে। কিন্তু এইটোও কৈ থোৱা উচিত হ'ব যে এই পৰিয়ালৰ অন্তৰ্গত ভাষাবোৰৰ সমস্ত ভাষাৰ জন্ম কিন্তু একে সময়তে হোৱা নাছিল। কোনো এক সময়ত কোনো এখন ঠাইত এই পৰিয়াল বা গোষ্ঠীৰ ভাষাৰ প্ৰথম অংকুৰণৰ উদ্ভৱ হৈ পৰৱৰ্তী সময়ত পৃথিৱীৰ অন্যান্য প্ৰান্তত সিঁচৰতি হৈ পৰিছিল বুলি অনুমান কৰা হৈছে। খুব সম্ভৱ খ্ৰীঃ পূঃ তিনি হাজাৰ বছৰমান আগতে ইণ্ডো-ইউৰোপীয়ৰ আদি স্তৰৰ ভাষাই জন্ম লাভ কৰি খ্ৰীঃ পূঃ আঢ়ৈ হাজাৰ বছৰমানৰ পৰা ইউৰোপৰ লগতে এছিয়া মহাদেশৰ ভাৰতবৰ্ষ পৰ্যন্ত সিঁচৰতি হৈ পৰিছিল।

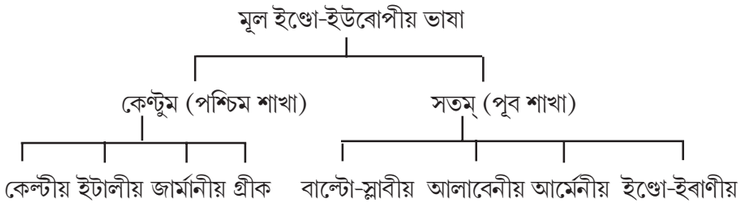
  ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষা পৰিয়ালটো কেৱল ভৌগোলিক সীমাৰেখাৰ ফালৰ পৰাই যে বৃহৎ তেনে নহয়, জনসংখ্যাৰ পিনৰপৰাও এই শাখাৰ বিভিন্ন ভাষা কোৱা লোকৰ সংখ্যা সৰ্বাধিক। ইউৰোপ মহাদেশৰ বিভিন্ন অঞ্চল আৰু এছিয়া মহাদেশৰ আফগানিস্তান, বেলুচিস্তান, পাকিস্তান আৰু ভাৰতবৰ্ষৰ বহু অঞ্চলত এই পৰিয়ালৰ বিভিন্ন ভাষাৰ প্ৰচলন আছে। পৃথিৱীৰ অন্যান্য ভাষাৰ তুলনাত এই গোষ্ঠীৰ ভাষাসমূহ বহু পৰিমাণে উন্নত। কেৱল ভাষাৰ দিশতে নহয় ধৰ্ম-সাহিত্য-সংস্কৃতিকে আদি কৰি বিজ্ঞানৰ নিত্য নতুন অনুসন্ধান তথা আৱিষ্কাৰলৈকে এই পৰিয়ালৰ মহত্ত্ব যথেষ্ট বেছি।

  ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষা পৰিয়ালটোৱে আনুমানিক খ্ৰীঃপূঃ তিনি হাজাৰ বছৰমান পূৰ্বে কোনো এক অঞ্চলত জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল বুলি আমি ইতিমধ্যে ওপৰত উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। জন্মৰ কাল বা সময়ক লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতবিৰোধ নাথাকিলেও বাসস্থান বা জন্ম স্থানক লৈ কিন্তু পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতবিৰোধ ভালেখিনি আছে। ভাষাতত্ত্ববিদ মেক্সমূলাৰে ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষা পৰিয়ালটিৰ জন্ম স্থান হিচাপে পামিৰ মালভূমি আৰু মধ্য এছিয়াকে

আঙুলিয়াব খোজে। আগষ্ট্ ফ্রিয়েদ্রিক পোট (August Friedrich Pott)-ৰ দৰে পণ্ডিতে হিন্দুকুশ পর্বতৰ নামনি অঞ্চলেই এই পৰিয়ালৰ আদিম বাসস্থান বুলিব খোজে। ওটো শ্রাডাৰে (Otto Schrader) আকৌ দক্ষিণ ৰুছিয়াৰ ইউৰেছীয়া অঞ্চলকহে আঙুলিয়াব খোজে। এওঁলোকৰ উপৰি আন কোনোৱে ডানিয়ুব উপত্যকা আৰু আন কোনোৱে স্কাণ্ডিনোভিয়া আৰু জার্মানীৰ উত্তৰ অঞ্চলকো এই পৰিয়ালৰ আদিম বাসস্থান বুলি মত পোষণ কৰিব বিচাৰে। এইদৰে বিভিন্নজনে বিভিন্ন মত আগবঢ়ালেও ওটো শ্রাডাৰে আগবঢ়োৱা মতটিত অন্তর্নিহিত ঐতিহাসিক আৰু বৈজ্ঞানিক ভিত্তিৰ বাবে বহুতে এই মতটিক সমর্থন দিয়া দেখা যায়।

বাসস্থান বা জন্মস্থান সম্পর্কত যিদৰে নানা অভিমত দেখিবলৈ পোৱা যায় নামকৰণৰ ক্ষেত্রতো নানাজনৰ নানা মত দেখা যায়। এই ক্ষেত্রত প্রথমেই নাম ল'ব লাগিব মেক্সমূলাৰৰ নাম। মেক্সমূলাৰেই পোন প্রথমে এই পৰিয়ালটোৰ বাবে 'আর্য' নামটোৰ পোষকতা কৰিছিল। কিন্তু এই নামটিয়ে এই পৰিয়ালৰ এটি বিশেষ শাখাক বুজোৱাত 'আর্য' নামটিয়ে সমর্থন হেৰুৱায়। জার্মানীৰ এটি ভাষাতত্ত্ববিদৰ দলে 'ইণ্ডো-জার্মানীয়' নামটোক সমর্থন কৰিছিল। পিছে নামটিত ভাষা পৰিয়ালটিৰ পৰিসৰ ভাৰতৰ পৰা জার্মান পর্যন্তহে সামৰাত এই নামটোও সমর্থনযোগ্য নহ'ল। এই পৰিয়ালৰ অন্তর্গত বিভিন্ন ভাষা ভাৰতৰ পৰা ইউৰোপ পর্যন্ত পৰিব্যপ্ত হৈ থকা কাৰণে থমাছ য়ুং নামৰ নামৰ ভাষাতত্ত্ববিদ এজনে 'ইণ্ডো-ইউৰোপীয়' নামটি উপযুক্ত বুলি ভাবি এই নামৰ পোষকতা কৰে আৰু সম্প্রতি এই নামেৰেই এই পৰিয়ালটিয়ে নিজৰ পৰিচয় বহন কৰি আহিছে।

- **ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষা পৰিয়ালৰ শ্রেণী বিভাজন ঃ** ১৮৭০ চনত অর্থাৎ ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষৰ পিনে এচ্‌কোলি (Ascoli) নামৰ এজন পণ্ডিতে পৃথিৱীৰ সর্ববৃহৎ ভাষা পৰিয়াল হিচাপে স্বীকৃত এই পৰিয়ালৰ ভাষাসমূহক প্রধানকৈ দুটা শ্রেণীত ভাগ কৰি দেখুৱায়— কেণ্টুম আৰু সতম্। তেওঁৰ এই বিভাজনৰ ভিত্তি সম্পূর্ণ ধ্বনিতাত্ত্বিক। যিবোৰ ভাষাত মূলৰ তালব্য (palatal) 'ক' ধ্বনিটো কণ্ঠ্য হিচাপে উচ্চাৰণ হৈছিল এইসমূহ ভাষাক 'কেণ্টুম' শাখাত আৰু যিবোৰ ভাষাত উষ্ম হিচাপে উচ্চাৰণ হৈছিল সেইসমূহ ভাষাক 'সতম্' শাখাত অন্তর্ভুক্তিৰে শ্রেণী বিভাজন কৰিছিল। তেওঁৰ বিভাজন এনে ধৰণৰ —

অৱশ্যে বিংশ শতিকাত মধ্য এছিয়াৰ তুর্কীস্তানত সন্ধান ওলোৱা 'তোখাৰীয়' ভাষাৰ উৎপত্তি স্থল পূব শাখাৰ অন্তর্গত অর্থাৎ 'সতম্'ৰ অন্তর্গত হ'লেও ধ্বনিৰ সাদৃশ্যৰ পিনৰপৰা

৬.৪ নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ শ্রেণীবিভাগ

গ্রীয়ার্ছনে নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাবোৰক বহিৰঙ্গ আৰু অন্তৰঙ্গ এই দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে। তেওঁৰ মতে বহিৰঙ্গ ভাষা কোৱা লোকসকলৰ পূর্বপুৰুষসকলে তেওঁলোকৰ নিজৰ ভাষা লৈ ভাৰতত প্রৱেশ কৰিছিল। অন্তৰঙ্গ ভাষা কোৱা লোকসকলৰ পূর্বপুৰুষসকল পিছত ভাৰতত সোমাই আগতে অহা আর্যসকলক সীমান্ত অঞ্চললৈ ঠেলি পঠিয়াইছিল। অৱশ্যে এনে অনুমানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাবোৰক অন্তৰঙ্গ-বহিৰঙ্গ ভাগত বিভক্ত কৰাটো সমীচীন নহ'ব বুলি আন ভাষাবিদসকলে মত পোষণ কৰে। কাৰণ ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ প্রতিটো স্তৰ আৰু উপস্তৰত পাৰস্পৰিক মিশ্রণ যথেষ্ট ঘটিছে আৰু মান্য ভাষায়ো যথেষ্ট প্রভাৱ পেলাইছে। অন্তৰঙ্গ আৰু বহিৰঙ্গ ভাষাৰ মাজত একেবাৰে যে মিল নাই এনেও নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে উল্লেখ কৰিব পাৰি অসমীয়া বহিৰঙ্গ ভাষাৰ অন্তর্গত আৰু পাঞ্জাৱী অন্তৰঙ্গ ভাষাৰ অন্তর্গত। অথচ দুয়োটাৰে মাজত মিল ভালেখিনি দেখিবলৈ পোৱা যায়। যেনে — 'ডিঙি' বুজোৱা 'গল' শব্দ অসমীয়া (কামৰূপী) আৰু পাঞ্জাৱীত একে; সেইদৰে 'লোন' বুজোৱা 'নুন' শব্দ, মই বুজোৱা 'মুইহ্', ৰূপ বুজোৱা 'ৰূপা' অথবা কামৰূপীত 'লহ্ৱা' পাঞ্জাৱীত 'লোহড়া' শব্দ প্রায় একে। গতিকে অন্তৰঙ্গ-বহিৰঙ্গত ভাগ কৰিলেও এই পদ্ধতি নিখুঁত বুলিব নোৱাৰি।

আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ পাৰস্পৰিক সম্পর্কৰ আধাৰত ভিত্তি কৰি কেইবাটাও ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। ভাগকেইটা এনেদৰে দেখুৱাব পাৰি —

- **উত্তৰ-পশ্চিমা শাখা ঃ** এই উত্তৰ-পশ্চিমা শাখাৰ পৰাই পশ্চিমী-পাঞ্জাৱী বা লহন্দী, পূর্বী-পাঞ্জাৱী বা হিন্দ্‌কী আৰু সিন্ধী ভাষাৰ সূচনা হয়।
- **দক্ষিণী শাখা ঃ** ইয়াৰ পৰা জন্ম হৈছে মাৰাঠী আৰু কোংকনী ভাষা।
- **মধ্য শাখা ঃ** কথ্য হিন্দুস্তানী, বংগাৰু, ব্রজভাষী, কনৌজী, বুন্দেলী, গুজৰাটী, ৰাজস্থানী, ভীলী আদি মধ্য শাখাৰ অন্তর্গত।
- **মধ্য পূর্বী শাখা ঃ** অৱধী, বঘেলী, ছত্তিশগড়ী ভাষা এই শাখাৰ অন্তর্গত।
- **পূর্বী শাখা ঃ** এই শাখাৰ ভিতৰত পৰে — অসমীয়া, বাংলা, ওড়িয়া, মৈথিলী, মগহী আৰু ভোজপুৰী।
- **পাহাৰী বা হিমালয়ী শাখা ঃ** নেপালী, গাড়োৱালী, চমায়ালী, মণ্ডেয়ালী, কুমায়ুনী আদি ভাষা এই শাখাৰ অন্তর্গত।
- **বিদেশী শাখা ঃ** শ্রীলংকাত প্রচলিত সিংহলী আৰু পশ্চিম এছিয়াৰ যাযাবৰী ভাষা এই শাখাৰ ভিতৰুৱা।

তলত প্রতিটো শাখাৰ অন্তর্গত ভাষাসমূহৰ এটি পৰিচয়মূলক টোকা আগবঢ়োৱা হ'ল—

- **উত্তৰ-পশ্চিমা শাখা ঃ** এই শাখাৰ ভিতৰত কেইবাটাও ভাষা অন্তর্ভুক্ত। তাৰ ভিতৰত পশ্চিমী-পাঞ্জাৱী বা লহন্দী, পূর্বী-পাঞ্জাৱী বা হিন্দ্‌কী আৰু সিন্ধী অন্যতম। ইয়াৰে পশ্চিমী বা পূর্বী-

অধ্যায়কেইটিত ইয়াৰ প্ৰথম দুটা শাখা— প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা আৰু মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ বিষয়ে আপুনি বিশদভাৱে অধ্যয়ন কৰিলে। এই অধ্যায়টিত তাৰে শেষৰটো স্তৰ নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা সম্পৰ্কে আপুনি অধ্যয়ন কৰিব।

নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সময় ধৰা হৈছে খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকাৰ পৰা বৰ্তমান সময়লৈকে। আপুনি অধ্যয়ন কৰি থকা 'অসমীয়া' ভাষাটোৰ লগতে ভাৰতত বৰ্তমান প্ৰচলিত বহু ভাষা (যেনে — বাংলা, ওড়িয়া, হিন্দী, ৰাজস্থানী, গুজৰাটী, ভোজপুৰী, পাঞ্জাৰী ইত্যাদি) প্ৰকৃততে নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাহে। এই নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ পৰিচয় আৰু বৈশিষ্ট্যৰাজি এই অধ্যায়ৰ আলোচনাৰ বিষয় হিচাপে অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। আপুনি অধ্যায়টি অধ্যয়নৰ অন্তত এই বিষয়ে কিছু তথ্য আহৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব।

৬.৩ নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা

ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ শেষ স্তৰটোৰ নামেই নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ স্তৰ। প্ৰাকৃত ভাষাই খ্ৰীঃ পূঃ ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা ক্ৰমবিকাশ লাভ কৰি খ্ৰীষ্টীয় দশম-দ্বাদশ শতাব্দীমানৰ ভিতৰত অপভ্ৰংশৰ মাজেদি পৰিণতি লাভ কৰে। ইয়াৰ লগে লগে নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ সূচনা হয়। আচলতে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সাহিত্যিক প্ৰাকৃতসমূহে ক্ৰমে প্ৰাদেশিক ৰূপ লাভ কৰি বিভিন্ন নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ জন্ম দিয়ে। খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা দশম শতাব্দীলৈ এই সময়ছোৱা অপভ্ৰংশৰ স্তৰ হিচাপে নিৰ্ণীত হৈছে। এই স্তৰটোৱে নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ প্ৰত্নৰূপ সংৰক্ষণ কৰিছে। খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকাৰ পৰা নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ যুগ নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছে যদিও প্ৰকৃতাৰ্থত দশম শতিকাৰ পৰা দ্বাদশ শতিকাৰ ভিতৰত এই ভাষাৰ সাহিত্যিক নিদৰ্শন পোৱাটো বৰ জটিল। প্ৰকৃততে অপভ্ৰংশ আৰু নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ মাজৰ সময় সীমা নিৰ্ধাৰণ কৰা বৰ টান কাম। সেইবাবেই অপভ্ৰংশ আৰু নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ মাজত প্ৰত্ন নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা (Proto-New-Indo-Aryan) নামৰ এটা উপস্তৰৰ কল্পনা কৰা হৈছে। অৱশ্যে প্ৰত্ন স্তৰটোৰে সৈতে আধুনিক স্তৰটোৰ ভাষিক ব্যৱধান বৰ কম। নব্য ভাৰতীয় আৰ্যৰ ইতিহাসৰ আলোচনাতেই প্ৰত্নস্তৰৰ কথাও উল্লেখ কৰা হয়। সি যি কি নহওক, অপভ্ৰংশ-অৱহট্‌ঠৰ পৰা নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ উদ্ভৱ হ'লেও প্ৰথম স্তৰত তাৰ মাজত নানা বিষয়ৰ বহু সাদৃশ্যই দেখা গৈছিল, কাৰণ ইটো স্তৰৰ পৰা সিটো স্তৰলৈ পাৰস্পৰিক ব্যৱধান বেছি নাছিল। মুঠতে খ্ৰীষ্টীয় দশম-দ্বাদশ শতাব্দীত ভাৰতীয় আৰ্যভাষাই স্বকীয় ৰূপ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। সেই হিচাপে মহাৰাষ্ট্ৰীৰ পৰা মাৰাঠী; শৌৰসেনীৰ পৰা পশ্চিমা হিন্দী, ৰাজস্থানী, গুজৰাটী, মাগধীৰ পৰা ভোজপুৰী, মৈথিলী, মগহী, অসমীয়া, বাংলা, ওড়িয়া; অৰ্ধ-মাগধীৰ পৰা পূৰ্বী হিন্দী আৰু শৌৰসেনীৰ প্ৰভাৱত হিমালয়ী বা পাহাৰী, পাঞ্জাৰী আদি আধুনিক ভাষাবোৰ গঢ় লৈ উঠা বুলি কোৱা হৈছে।

পশ্চিম শাখা অৰ্থাৎ 'কেণ্টুম' শাখাত শ্ৰেণীভুক্ত কৰাত কেণ্টুমৰ উপশাখা পাঁচটা হয়গৈ। আটাইকেউটা উপশাখাৰে থূলমূল পৰিচয় এটি তলত দিয়া হ'ল।

- *কেণ্টুম শাখা ঃ*
  - কেল্টীয় ঃ কেণ্টুম শাখাৰ উপশাখা কেল্টীয় এটি প্ৰধান শাখা। এসময়ত এই শাখাৰ বিস্তৃতি পূব আৰু পশ্চিম ইউৰোপকে প্ৰমুখ্য কৰি এছিয়া মাইনৰলৈকে আছিল যদিও ইটালীয় আৰু জাৰ্মানীয় শাখাৰ প্ৰভাৱত কেল্টীয়ই পূৰ্বৰ গৰিমা বহুখিনি হেৰুৱায়। এই শাখাৰ প্ৰধান ভাষা তিনিটা — গৌলিশ্, বৃটনীয়, গেলীয়।
  - ইটালীয় ঃ ইটালীয় শাখাৰ ভাষা প্ৰধানকৈ ইটালীত প্ৰচলিত। এই শাখাৰ প্ৰধান ভাষা লেটিন। ইটালী দেশৰ লাটিউম (Latum) প্ৰদেশত এই ভাষাৰ প্ৰাচীন বসতি সূত্ৰে এই ভাষাৰ নাম লেটিন। ইটালীয় শাখাৰ প্ৰধান ভাষা তিনিটা — লেটিন, ওচ্‌কান আৰু উমব্ৰিয়ান।
  - জাৰ্মানীয় ঃ 'জাৰ্মানীয়' এই সৰ্ববৃহৎ ভাষা পৰিয়ালটোৰ আন এটি বৃহৎ শাখা। পশ্চিম জাৰ্মানীয়, উত্তৰ জাৰ্মানীয় আৰু পূব জাৰ্মানীয়— এই তিনি প্ৰধান শাখাৰে গঠিত জাৰ্মানীয় শাখাৰ বিভিন্ন ভাষা কেৱল জাৰ্মানীতে সীমাবদ্ধ নাথাকি সম্প্ৰতি ইটালী, স্পেইনকে আদি কৰি ব্ৰিটিছ দ্বীপপুঞ্জ পৰ্যন্ত ঘটা সম্প্ৰসাৰণে শাখাটোৰ বিস্তৃত পৰিসীমাৰ উমান দিয়ে। খ্ৰীষ্টাব্দ ১৪৮৩-ত মাৰ্টিন লুথাৰৰ *বাইবেলৰ* অনুবাদ জাৰ্মানীয় শাখাৰ উল্লেখযোগ্য সাহিত্য-কৰ্ম।
  - গ্ৰীক ঃ গ্ৰীক শাখা কেৱল ভাষাৰ ক্ষেত্ৰতেই নহয় সাহিত্য-কলা-সংস্কৃতিৰ দিশতো ইয়াৰ ঐতিহ্য বৰ পুৰণি। প্ৰাচীন কালত গ্ৰীক ভাষাৰ প্ৰচলন এছিয়া মাইনৰৰ উপকূলীয় অঞ্চলকে আদি কৰি ছাইপ্ৰাচ দ্বীপ, ইজিয়ান উপসাগৰৰ দ্বীপপুঞ্জ পৰ্যন্ত আছিল যদিও বৰ্তমান এই শাখাৰ ভাষাসমূহ গ্ৰীচ, ইজিয়ান, ছাইপ্ৰাচ, ক্ৰীট আদি অঞ্চলতহে প্ৰচলন আছে। *নিউ টেষ্টামেন,* হোমাৰৰ অমৰ সৃষ্টিদ্বয় *ইলিয়দ* আৰু *ওডিছী* গ্ৰীক শাখাৰ ভাষাৰ উল্লেখযোগ্য সাহিত্যকৃতি।
  - তোখাৰীয় ঃ 'তোখাৰ' জাতিৰ ভাষা আছিল বুলি ঠাৱৰ কৰা তোখাৰীয় ভাষাৰ আৱিষ্কাৰ হয় যোৱা শতিকাৰ (কুৰি শতিকা) প্ৰথমাৰ্ধত। এছিয়াৰ ভূমিত আৱিষ্কৃত তোখাৰীয়ক ধ্বনিগত সাদৃশ্যত কেল্টীয় শাখাত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। এছিয়াৰ তুৰ্কীস্তানত আৱিষ্কৃত প্ৰত্নলিপিৰ মূল লিপি ব্ৰাহ্মী আৰু খৰোষ্ঠী। তোখাৰীয় ভাষাৰ অৱলুপ্তিৰ ৰহস্য প্ৰহেলিকাময়।
- *সতম্ শাখা ঃ*
  - আলবেনীয় ঃ এই শাখাৰ ভাষা আদ্ৰিয়টিক সাগৰৰ পূব উপকূলীয় অঞ্চল আলবেনীয়াত প্ৰচলিত। উল্লেখযোগ্য যে ভাৰত-ইউৰোপীয় শাখাৰ বিভিন্ন ভাষাৰ ভিতৰত আটাইতকৈ বিকৃতপ্ৰাপ্ত ভাষা বুলি কোৱা এই শাখাৰ ভাষাত লেটিন, গ্ৰীক, তুৰ্কী আদি বিভিন্ন ভাষাৰ শব্দ সোমাইছে।

- আৰ্মেনীয় ঃ আৰ্মেনীয় এছিয়া মাইনৰৰ অন্তর্গত — আৰ্মেনীয়াত প্রচলিত। এক বুজন পৰিমাণৰ ইৰাণীয় ভাষাৰ শব্দ আৰ্মেনীয়ত সোমাইছে। অৱশ্যে হিট্টীয় উপাদানো এই শাখাত একেবাৰে নোহোৱা নহয়।
- বাল্টো-স্লাৱীয় ঃ বাল্টো (Balto) আৰু স্লাৱীয় (Slavic) — এই দুই প্রধান উপশাখাৰে পুষ্ট বাল্টো-স্লাৱীয় পূব ইউৰোপৰ এক বৃহৎ অঞ্চলজুৰি প্রচলিত।
- ইণ্ডো-ইৰাণীয় ঃ ইণ্ডো-ইৰাণীয় 'সতম্' শাখাৰ অন্যতম প্রধান শাখা। সুদূৰ ইৰাণৰ পৰা ভাৰতবর্ষ পর্যন্ত ইণ্ডো-ইৰাণীয় শাখাৰ অন্তর্গত বিভিন্ন ভাষা প্রচলিত। অৱশ্যে এই দুই দেশৰ বাহিৰেও চুবুৰীয়া ৰাষ্ট্র পাকিস্তান, আফগানিস্তান, শ্রীলংকা আৰু বাংলাদেশতো এই শাখাৰ অন্তর্গত ভাষাৰ প্রচলন আছে। পিছে এই শাখাটোৱে মূল ইউৰোপীয়ৰ পৰা কেতিয়া ফালৰি কাটি এটা সুকীয়া শাখাত বিভক্ত হৈ পৰিল তাৰ ইতিহাস কিছু পৰিমাণে প্রহেলিকাময়। আনুমানিক খ্রীঃ পূঃ দুহেজাৰ বছৰমানতে ৰুছিয়া, কাজাখিস্তান, ককেচাচ্ পর্বতমালা অতিক্রম কৰি ইণ্ডো-ইউৰোপীয়ৰ এটি দল আহি মেচোপটেমিয়াত উপস্থিত হয়। মেচোপটেমিয়াৰ উত্তৰ অঞ্চললৈ অহা দলটো আচ্ছিৰীয় সভ্যতাৰ সংস্পর্শলৈ আহে আৰু পূব মেচোপটেমিয়াৰ দলটো আহি ইৰাণ পায়হি। ইয়াৰ পৰাই এটি দল খ্রীঃ পূঃ পঞ্চদশ শতিকামানত উত্তৰ-পশ্চিম গিৰিপথেদি ভাৰতবর্ষত প্রৱেশ কৰে। ইৰাণত প্রচলিত ভাষাটোৱে 'ইৰাণীয়' আৰু ভাৰতত প্রচলিত ভাষাটোৱে 'ভাৰতীয় আর্য' নাম পালে। ভাৰতবর্ষত প্রৱেশ কৰা ফৈদটোৰ নিজা ভাষা, ধর্ম-সংস্কৃতি ইৰাণীয়সকলৰ সৈতে সততে মিল দেখা যায়। সেয়েহে ভাষাগত দৃষ্টিকোণৰ পৰা ইৰাণ আৰু ভাৰতত থকা দুই দলক একেলগে 'ইণ্ডো-ইৰাণীয়' বুলি নামকৰণ কৰা হৈছে। এওঁলোকৰ মুখৰ ভাষাই ভাৰতৰ বৈদিক সংস্কৃত আৰু ইৰাণৰ প্রাচীন ইৰাণীয় (আবেস্তীয়) ভাষাৰ জননী।

ইণ্ডো-ইৰাণীয় শাখাটোৰ আলোচনা প্রসংগত 'দৰদীয় ভাষা' নামৰ এটি শাখাৰ কথাও মনলৈ আহে। প্রাচীন ভাষাতত্ত্ববিদৰ মতে 'ইণ্ডো-ইৰাণীয়' ভাষাৰ ইৰাণীয় আৰু আর্য শাখাৰ মধ্যৱর্তী ভাষা— দৰদীয়। কিন্তু দৰদীয় শাখাৰ ভাষাসমূহৰ বিষয়ে এতিয়াও যথোপযুক্ত অধ্যয়ন হোৱা নাই। গতিকে এই বিষয়ে গভীৰ অধ্যয়ন হ'লেহে অনেক নতুন কথা পোহৰলৈ হয়তো আহিব।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৬ ঃ পৃথিৱীৰ সর্ববৃহৎ ভাষা পৰিয়ালটিৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ৭ ঃ 'ভাৰতীয় আর্য' ইণ্ডো-ইউৰোপীয় কোনটো শাখাৰ অন্তর্গত?

.....

অধ্যায় ৬ ঃ নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষা

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য
৬.২ পৰিচয়
৬.৩ নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষা
৬.৪ নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ শ্রেণীবিভাগ
৬.৫ নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য
৬.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৬.৭ অধিক জানিবলৈ
৬.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৬.৯ আর্হি প্রশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ উৎপত্তিৰ সময় ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ বিভিন্ন শাখাসমূহৰ পৰিচয় লাভ কৰাৰ লগতে প্রতিটো শাখাৰ অন্তর্গত ভাষাবিলাকৰ অৱস্থান সম্পর্কে জানিব পাৰিব
- ভাষাসমূহৰ মাজত সংৰক্ষিত সাহিত্যিক নিদর্শনসমূহৰ সম্ভেদ পাব
- প্রতিটো শাখাৰ প্রতিটো ভাষাৰ সৈতে থকা উমৈহতীয়া ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৬.২ পৰিচয়

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়কেইটিত আপুনি পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষা পৰিয়াল সম্পর্কে সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিলে। লগতে আপুনি জানিব পাৰিলে যে 'ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষাগোষ্ঠী'ৰ এটা প্রধান শাখা হ'ল 'ইণ্ডো-ইৰাণীয়' বা 'আর্য'। এই 'ইণ্ডো-ইৰাণীয়' বা 'আর্য'ৰ উপশাখা হৈছে 'ভাৰতীয় আর্য'। ভাৰতীয় আর্য শাখাই খ্রীঃ পূঃ পঞ্চদশ শতাব্দীমানৰ পৰা বর্তমান পর্যন্ত উত্তৰ ভাৰতত বিভিন্ন ৰূপত পৰিৱর্তন লাভ কৰি ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলত বিভিন্ন ভাষাৰ জন্ম দিছে। ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ ক্রমবিকাশৰ যি ইতিহাস, সেই ইতিহাসৰ পৰিৱর্তনৰ গতি-চতপ্রগতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ঘাইকৈ তিনিটা স্তৰত ভাগ কৰা হৈছে। সেয়া হ'ল — (ক) প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষা, (খ) মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষা আৰু (গ) নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষা। দৰাচলতে, প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যৰ পৰা মধ্য ভাৰতীয় আর্য আৰু তাৰে পৰা নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাবোৰ ওলাইছে। সেই

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পতঞ্জলিৰ *মহাভাষ্যত*।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ তিনিটা ঃ নাগৰক, ব্রাচডক আৰু উপনাগৰক।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) অশুদ্ধ (খ) শুদ্ধ।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ লৌকিক অৱহট্‌ঠ স্তৰক।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ জনসাধাৰণৰ কথ্য ৰূপক বুজায়।

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ *কীর্তিলতা।*

৯ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ তিনিটা — কর্তা-কর্ম, সম্প্রদান-অপাদান-সম্বন্ধ আৰু অধিকৰণ।

১০ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'অর্বাচীন' শব্দটোৱে 'আধুনিক' আৰু 'দেশী' শব্দটোৱে দেশীয়; অর্থাৎ যিটো সংস্কৃত অথবা অন্যৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা নাই।

১১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'স্বৰসংকোচন' অপভ্রংশ-অৱহট্‌ঠৰ এটি উল্লেখযোগ্য উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য।

৫.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

বস্তুধর্মী প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ চমু উত্তৰ দিয়ক —

ক) পতঞ্জলিৰ *মহাভাষ্যত* পোৱা অপভ্রংশ শব্দটোৰ প্রকৃত অর্থ কি আছিল?

খ) নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ জনক হিচাপে অপভ্রংশৰ কোনটো স্তৰক কোৱা হয়?

গ) অৱহট্‌ঠৰ উপস্তৰ কেইটা আৰু কি কি?

চুটি প্রশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ অপভ্রংশৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পর্কে চমুকৈ লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ অপভ্রংশৰ স্তৰ বিভাজন কৰি দেখুওৱাক।

প্রশ্ন ৩ ঃ অৱহট্‌ঠৰ কেনবোৰ লক্ষণ অসমীয়া ভাষাত দেখিবলৈ পোৱা যায়?

ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ 'অপভ্রংশ' স্তৰটিৰ সময় নিৰূপণ কৰি ইয়াৰ ভাষাগত বিশেষত্বসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ অপভ্রংশ-অৱহট্‌ঠৰ উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্যবোৰ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ অপভ্রংশৰ আঞ্চলিক ৰূপ সম্পর্কে এটি টোকা লিখক।

*** ***** ***

প্রশ্ন নং ৮ ঃ 'ইণ্ডো-ইউৰোপীয়'ৰ 'আর্য' নাম সমর্থন কৰা ভাষাবিজ্ঞানীজনৰ নাম কি?

.....

১.৫ ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্রমবিকাশৰ স্তৰ

মূল ইণ্ডো-ইউৰোপীয়ৰ ইণ্ডো-ইৰাণীয় বা ভাৰত-ইৰাণীয় শাখাৰ এটা প্রধান উপশাখা হ'ল— ভাৰতীয় আর্য। মূল ইণ্ডো-ইৰাণীয়ৰ এটা ফৈদ বা দলে খ্রীঃ পূঃ পঞ্চদশ শতিকামানত ইৰাণ, ইৰাক আদি অতিক্রম কৰি আফগানিস্তান, বেলুচিস্তান, পাকিস্তানৰ মাজেৰে ভাৰতবর্ষৰ উত্তৰ-পশ্চিম কোণত অৱতীর্ণ হৈ ক্রমে পঞ্জাব, মধ্য প্রদেশ, উত্তৰ প্রদেশ, বিহাৰ, উৰিষ্যা, পশ্চিমবঙ্গ, অসম আদিত প্রসাৰতা লাভ কৰে আৰু নিজা ভাষা, সাহিত্য, ধর্ম আদিৰে সমগ্র ভাৰতৰ ভিতৰতে আপোন প্রভুত্ব বিস্তাৰ কৰিবলৈ সমর্থ হয়। অৱশ্যে দক্ষিণ ভাৰতৰ য'ত দ্রাৱিড় ভাষাৰ প্রচলন আছিল তাত আর্যভাষাই বৰ বিশেষ প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিব পৰা নাছিল।

আর্যসকল ভাৰতবর্ষত একেলগে প্রৱেশ কৰা নাছিল; ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র দল বা ফৈদ হৈহে প্রৱেশ কৰিছিল। সেই দল বা ফৈদবিলাকৰ কথ্য ভাষাৰ মাজত কিছু কিছু স্বতন্ত্র বৈশিষ্ট্য থাকিলেও সামগ্রিকভাৱে ভাষাৰূপ বা কথ্য ভাষাৰ মাজত যথেষ্ট মিল আছিল। আর্যসকলৰ ভাষা আৰু সাহিত্য আছিল যথেষ্ট চহকী। তেওঁলোক আছিল প্রধানতঃ পশুপালক যাযাবৰ জাতি। কিন্তু ভাৰতবর্ষত আর্যসকল প্রৱেশ কৰিয়ে যাযাবৰী জীৱন পৰিত্যাগ কৰি সম্পূর্ণৰূপে কৃষিজীৱী জাতি হৈ পৰে। এই বৃহৎ পৰিয়ালটোৰ যি ভাষা তাৰ এটা সুবিশাল ইতিহাস আছে। ভাৰতবর্ষত আর্যসকল প্রৱেশ কৰাৰে পৰা বর্তমানলৈ প্রায় চাৰে তিনি হাজাৰ বছৰৰ ভিতৰত আর্যভাষাৰ বিভিন্ন পৰিৱর্তন ঘটে। ভাষাৰ এই ক্রমপৰিৱর্তনৰ ধাৰাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ভাৰতীয় আর্যভাষাক প্রধানভাৱে তিনিটা স্তৰত ভাগ কৰা হৈছে। সেই স্তৰকেইটা হ'ল —

- প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষা (Old Indo-Aryan; OIA)
- মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষা (Middle Indo-Aryan; MIA)
- নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষা (New Indo-Aryan; NIA)

প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ সময় আনুমানিক খ্রীঃ পূঃ পঞ্চদশ শতিকাৰপৰা খ্রীঃ পূঃ ষষ্ঠ শতিকা পর্যন্ত বুলি ধৰা হৈছে। বেদ-ব্রাহ্মণ-উপনিষদ আৰু বিভিন্ন পুৰাণ কাব্যই এই যুগৰ ভাষাক প্রতিনিধিত্ব কৰি আছে। এই যুগৰ ভাষা ৰূপ দুটা — এটা বৈদিক আৰু আনটো সংস্কৃত। বেদ, ব্রাহ্মণ আৰু উপনিষদৰ ভাষা বৈদিক আৰু পুৰাণৰ ভাষা সংস্কৃত। অর্থাৎ বৈদিক আৰু সংস্কৃত ভাষাই আর্যভাষাৰ প্রাৰম্ভিক স্তৰটোক প্রতিনিধিত্ব কৰিছে। *ঋক্‌বেদেই* হৈছে ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ প্রাচীনতম সাহিত্যিক ৰূপ অর্থাৎ সাধুভাষাৰ প্রথম নিদর্শন।

মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ সময় ধৰা হৈছে খ্রীঃ পূঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা খ্রীষ্টাব্দ দশম শতিকা পর্যন্ত। সমগ্র পালি, প্রাকৃত আৰু অপভ্রংশ-অৱহট্‌ঠ ভাষা-সাহিত্যই এই স্তৰক প্রতিনিধিত্ব কৰিছে। এই স্তৰক বহল অর্থত অর্থাৎ সামগ্রিকভাৱে 'প্রাকৃত স্তৰ' বুলি অভিহিত কৰা হয়।

নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সময় খ্ৰীঃ দশম শতিকাৰ পৰা বৰ্তমান সময় পৰ্যন্ত। অসমীয়া, বাংলা, উড়ীয়া, হিন্দী, মাৰাঠী, পাঞ্জাৰী আদি বিবিধ আঞ্চলিক ভাৰতীয় ভাষাসমূহে এই স্তৰক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে।

১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- পৃথিৱীত প্ৰচলিত ভাষাসমূহৰ ধ্বনিতত্ত্ব, ৰূপতত্ত্ব, শব্দ-সম্ভাৰ আদিৰ তুলনামূলক আলোচনাৰে সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্য বিচাৰ কৰি লগতে ভাষাবোৰৰ ক্ৰমবিকাশৰ ইতিহাস পৰ্যালোচনা কৰি পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ সূত্ৰেৰে পৃথিৱীৰ ভাষাসমূহৰ বংশ বা পৰিয়াল অথবা গোষ্ঠীত ভাগ কৰা হৈছে। এনে ভাষাগোষ্ঠীৰ ভিতৰত 'ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষাগোষ্ঠী' হৈছে সৰ্ববৃহৎ আৰু উল্লেখযোগ্য ভাষাগোষ্ঠী।
- পৃথিৱীৰ বৃহৎ ভাষা-গোষ্ঠীসমূহৰ ভিতৰত ভাৰতবৰ্ষত প্ৰধানকৈ ইণ্ডো-ইউৰোপীয়, অষ্ট্ৰিক, দ্ৰাবিড় আৰু তিব্বত-চীনীয় — এই চাৰিওটা ভাষাগোষ্ঠীৰ অন্তৰ্গত বিভিন্ন ভাষা চলে।
- ভাৰতবৰ্ষত প্ৰচলিত চাৰিটা ভাষাগোষ্ঠীৰ ভিতৰত ইণ্ডো-ইউৰোপীয়ৰ অন্তৰ্গত 'ইণ্ডো-ইৰাণীয়' বা 'আৰ্য' হৈছে এটি উল্লেখযোগ্য উপশাখা। এই ইণ্ডো-ইৰাণীয়ৰ অন্তৰ্গত 'ভাৰতীয় আৰ্যভাষা' পৃথিৱীৰ ভাষাবোৰৰ ভিতৰত আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য ভাষা।
- 'ভাৰতীয় আৰ্য' ভাষাক তাৰ ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি প্ৰধানকৈ তিনিটা স্তৰত ভাগ কৰা হৈছে— প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা, মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা আৰু নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা।
- নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ অন্তৰ্গত অসমীয়া হৈছে মূল ইণ্ডো-ইউৰোপীয়ৰেই ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ ফল।

১.৭ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) ঠাকুৰ, নগেন (২০০৩); *পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষা;* গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্ৰকাশন

২) পাঠক, ৰমেশ (২০০৮); *ভাষা-বিজ্ঞানৰ ভূমিকা;* গুৱাহাটী ঃ অশোক বুক ষ্টল।

৩) ফুকন পাটগিৰি, দীপ্তি (২০০৬); *ভাষাতত্ত্ব;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা

অপভ্ৰংশকে অৱহট্‌ঠ বোলা হয়। অপভ্ৰংশৰ নাগৰক, ব্ৰাচডক আৰু উপনাগৰক এই তিনিটা আঞ্চলিক ৰূপ দেখা যায়। সেইদৰে অৱহট্‌ঠৰ বিকাশৰ স্তৰ আকৌ দুটা — প্ৰাচীন অৱহট্‌ঠ আৰু লৌকিক অৱহট্‌ঠ বা 'দেশী'। এই লৌকিক অৱহট্‌ঠকে নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ 'উপক্ৰম পৰ্ব' বোলা হয়।

- সামগ্ৰিকভাৱে অপভ্ৰংশৰ তিনিটা স্তৰ — পতঞ্জলিৰ সময়ৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতাব্দীলৈ প্ৰথম; খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয়ৰ পৰা ষষ্ঠ শতাব্দীলৈ দ্বিতীয় আৰু খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠৰ পৰা দশম-দ্বাদশ শতিকালৈ তৃতীয় অপভ্ৰংশৰ স্তৰ।
- অৱহট্‌ঠ অপভ্ৰংশতকৈ কিছু বেলেগ সেয়ে ই অৰ্বাচীন; তদুপৰি অৱহট্‌ঠত লোকব্যৱহাৰৰ কথ্য উপাদান যথেষ্ট বেছি। সেয়ে ই লৌকিক।

৫.১১ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) গোস্বামী, সত্যেন্দ্ৰ নাৰায়ণ (২০০৯); *প্ৰাকৃত সাহিত্য;* গুৱাহাটী ঃ বাণী প্ৰকাশ প্ৰাইভেট লিমিটেড।

২) ঠাকুৰ, নগেন (২০০২); *পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশ ভাষা আৰু সাহিত্য;* গুৱাহাটী ঃ কে. এম. পাব্‌লিছিং।

৩) ঠাকুৰ, নগেন (২০০৩); *পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষা;* গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্ৰকাশন।

৪) পাঠক, ৰমেশ (২০০৮); *ভাষাবিজ্ঞানৰ ভূমিকা;* গুৱাহাটী ঃ অশোক বুক ষ্টল।

৫) বৰুৱা, বিৰিঞ্চিকুমাৰ (২০০১); *অসমীয়া ভাষা আৰু সংস্কৃতি;* নলবাৰী ঃ জাৰ্ণল এম্পৰিয়াম।

৬) মহন্ত, সুবাসনা (২০০৩); *উত্তৰকালীন অসমীয়া ভাষা;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

বাংলা গ্ৰন্থ ঃ

৭) সেন, সুকুমার (২০০৭); *ভাষার ইতিবৃত্ত;* কলকাতা ঃ আনন্দ পাবলিশার্স প্রাইভেট লিমিটেড।

৫.১২ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অপভ্ৰংশ-অৱহট্‌ঠ স্তৰ।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অসমীয়া, বাংলা।

৫.৯ অৱহট্‌ঠ আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সাদৃশ্য

অৱহট্‌ঠৰ সৈতে অসমীয়া ভাষাৰ কিছুমান সাদৃশ্য বিশেষকৈ ৰূপতাত্ত্বিক দিশত দেখা গৈছে। অৱশ্যে এইবোৰক সাদৃশ্য বোলাতকৈও অৱহট্‌ঠৰ বৈশিষ্ট্য কেতবোৰ অসমীয়া ভাষাত ৰক্ষিত বোলাহে বেছি সমীচীন হ'ব যেন লাগে। তেনে বৈশিষ্ট্য কেতবোৰ হ'ল —

- অৱহট্‌ঠত সততে দেখিবলৈ পোৱা স্ত্রী প্রত্যয় 'ঈ' আৰু 'ই' - ৰ - 'ঈ' প্রত্যয়টো অসমীয়াৰো স্ত্রী প্রত্যয়।
- অৱহট্‌ঠৰ বহুবচন বাচক 'লোক' প্রত্যয় অসমীয়াতো ৰক্ষিত হৈছে।
- কাৰক বিভক্তিৰ ঠাইত অনুপদৰ ব্যৱহাৰ অৱহট্‌ঠৰ দৰে অসমীয়া ভাষাতো দেখা যায়।
- বিভক্তিহীনতা অৱহট্‌ঠৰ এটা প্রধান বৈশিষ্ট্য। অসমীয়াতো মুখ্য কর্ম যেতিয়া অনির্দিষ্ট হয় বা জাতিবাচক বা জড় বস্তুবাচক হয় তেতিয়া কর্মকাৰকত কোনো বিভক্তি লগ নালাগে।
- অৱহট্‌ঠৰ দৰে যৌগিক ক্রিয়াৰ ব্যৱহাৰ অসমীয়াতো আছে।
- অৱহট্‌ঠৰ সমমাত্রিক আৰু অন্ত্যমিলৰ ছন্দসজ্জা আধুনিক ভাৰতীয় আর্যভাষাসমূহৰ দৰে অসমীয়াতো আছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৯ ঃ 'অৱহট্‌ঠ'ত কাৰক কেইটা আৰু কি কি?

.....

প্রশ্ন নং ১০ ঃ 'অর্বাচীন' আৰু 'দেশী' শব্দ দুটাই কি সূচায়?

.....

প্রশ্ন নং ১১ ঃ অপভ্রংশ-অৱহট্‌ঠৰ এটা উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক।

.....

৫.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ শেষ উপস্তৰ আৰু নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ অব্যৱহিত পূর্বস্তৰ হিচাপে অপভ্রংশ-অৱহট্‌ঠ ভাষাৰ গুৰুত্ব যথেষ্ট বেছি।
- অপভ্রংশ স্তৰৰ স্থিতিকাল খ্রীষ্টীয় ষষ্ঠৰ পৰা দশম শতাব্দী বুলি ধৰা হৈছে যদিও খ্রীঃ পূঃ দ্বিতীয় শতাব্দীৰ পতঞ্জলিৰ *মহাভাষ্যত* থকা অপভ্রংশৰ ধাৰা দশম শতাব্দীৰ পিছলৈও অব্যাহত আছিল বুলি ভবা হৈছে।
- অপভ্রংশৰ বিকাশৰ স্তৰ প্রধানতঃ দুটা — প্রাচীন অপভ্রংশ আৰু অর্বাচীন অপভ্রংশ। অর্বাচীন

৪) বৰুৱা, ভীমকান্ত (২০০২); *ভাষাৰ ইতিহাস;* ডিব্রুগড় ঃ বনলতা

৫) ৰাভা হাকাচাম, উপেন (২০০০); *অসমীয়া আৰু অসমৰ তিব্বত-বর্মীয় ভাষা;* ধূপধৰা (গোৱালপাৰা) ঃ হাকাচাম বাওছাদাম।

বাংলা গ্রন্থ ঃ

৬) সেন, সুকুমার (২০০৭); *ভাষার ইতিবৃত্ত;* কলকাতা ঃ আনন্দ পাবলিশার্স প্রাইভেট লিমিটেড।

ইংৰাজী গ্রন্থ ঃ

৭) Kakati, B. (2007). *Assamese: Its Formation and Development.* Guwahati : Lawyer's Book Stall.

১.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বাক্স।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ চাওতালী।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ তামিল।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ নাগামিজ।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্রায় ছশ বছৰ (১২২৮-১৮২৬)।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'ইণ্ডো-ইউৰোপীয়' ভাষা পৰিয়াল।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'ইণ্ডো-ইৰাণীয়'।

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মেক্সমূলাৰ।

১.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

বস্তুধর্মী প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ তলত দিয়া প্রশ্নসমূহৰ উত্তৰ লিখক —

(ক) 'ইণ্ডো-ইউৰোপীয়' ভাষা পৰিয়ালৰ প্রধান শাখা কেইটা আৰু কি কি?

(খ) প্রাচীন ভাষাতত্ত্ববিদৰ মতে 'ইণ্ডো-ইৰাণীয়' শাখাৰ ইৰাণীয় আৰু আর্য উপশাখাৰ মধ্যৱর্তী ভাষা স্তৰটো কি?

(গ) প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ সাহিত্যিক নিদর্শন কি?

চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ বৰ্গীকৃত আৰু অবৰ্গীকৃত ভাষাৰ পাৰ্থক্য বিচাৰ কৰি উদাহৰণ দিবলৈ যত্ন কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ 'ইণ্ডো-ইউৰোপীয়' ভাষা পৰিয়ালৰ শাখাসমূহৰ শ্ৰেণী বিভাজনৰ ভিত্তি কি চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ 'ইণ্ডো-ইউৰোপীয়' নামকৰণৰ তাৎপৰ্য চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সময় বা কালসহ স্তৰসমূহৰ পৰিচয় দিয়ক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ অসমত প্ৰচলিত যিকোনো দুটা তিব্বত-বৰ্মীমূলীয় ভাষাৰ পৰিচয় দিয়ক।

ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ পৃথিৰীৰ প্ৰাচীন ভাষাগোষ্ঠীসমূহৰ চমু পৰিচয় দি এটি টোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ অসমত প্ৰচলিত অষ্ট্ৰিকমূলীয় ভাষাৰ পৰিচয় ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষা পৰিয়ালৰ আদিম বাসস্থান বা জন্মস্থান সম্পৰ্কে বহলাই লিখক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষা পৰিয়ালৰ শাখা-প্ৰশাখাসমূহৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ দ্ৰাবিড় ভাষা পৰিয়ালৰ পৰিচয় ব্যাখ্যা কৰি ভাৰতবৰ্ষত এই পৰিয়ালৰ অৱস্থিতি সম্পৰ্কে লিখক।

প্ৰশ্ন ৬ ঃ ভাৰতবৰ্ষত প্ৰচলিত ভাষাগোষ্ঠীসমূহৰ বিষয়ে লিখক।

প্ৰশ্ন ৭ ঃ অসমীয়া ভাষাটো ইণ্ডো-ইউৰোপীয়ৰ কোনটো শাখাৰ অন্তৰ্গত বহলাই লিখক।

প্ৰশ্ন ৮ ঃ ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰমবিবৰ্তনৰ সকলো দিশ সামৰি এটি টোকা লিখক।

*** ***** ***

- ষষ্ঠীৰ একবচনত -হ বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। যেনে— তৱ > তুহ, মুগ্ধায়াঃ > মুগ্ধহ।
- ক্ষুদ্ৰাৰ্থবাচক -ইক প্ৰত্যয়ৰ যোগত স্ত্ৰীলিংগ গঠন কৰা হয়।
- তৃতীয়াৰ একবচনত -এঁ বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ হয়। যেনে — পুত্ৰেণ > পুত্তেঁ, জাতেন > জাত্রঁ।
- বিভক্তিহীনতা অৱহট্ঠৰ আন এটি মন কৰিবলগীয়া বিশেষত্ব।
- - ড আৰু - উল্ল স্বাৰ্থিক প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগ প্ৰচুৰ। যেনে— দেশ > দেসডঅ; অৱন্য > ৱণ্নডঅ।
- কাৰক তিনিটা — কৰ্তা-কৰ্ম, সম্প্ৰদান-অপাদান সম্বন্ধ আৰু অধিকৰণ-কৰণ।
- দেশী শব্দ অৰ্থাৎ অসংস্কৃত শব্দৰ প্ৰয়োগ অৱহট্ঠৰ আন এটি মন কৰিবলগীয়া বিশেষত্ব। কেইটামান উল্লেখযোগ্য দেশী শব্দৰ নিদৰ্শন তলত উল্লেখ কৰা হ'ল — কিবি, সংঝসিয়, সিঅণ, ৱেহংতি, কুট্টি, চল্লহি, চল্ল, তুৰক্কি, ঝসুৰ, ঘল্লই, পিকি, ৱংক, বড্ডাই, ইত্যাদি। দেশী শব্দৰ বাহিৰেও দুই-এটি আৰবী, ফাচী ভাষাৰ শব্দও অৱহট্ঠত সোমাইছিল।

৫.৮ অপভ্ৰংশ-অৱহট্ঠৰ উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য

অপভ্ৰংশ ভাষাৰূপৰ সূচনাৰ পৰা অপভ্ৰংশৰ একেবাৰে শেষ প্ৰান্ত অৰ্থাৎ লৌকিক বা দেশী অৱহট্ঠলৈকে কালৰ ফালৰ পৰা এক সুদীৰ্ঘ পৰিক্ৰমা। গতিকে প্ৰাকৃতৰ শেষ স্তৰৰ পৰা নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ উকমুকনিলৈকে এই দীঘলীয়া সময়ছোৱাত ভাষাগত দিশত বিভিন্ন পৰিৱৰ্তন ঘটাবলৈ সক্ষম হৈছিল। সেই পৰিৱৰ্তনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই অপভ্ৰংশক প্ৰাচীন অপভ্ৰংশ আৰু অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ বা অৱহট্ঠ এই দুটা বহল ভাগত ভাগ কৰা হৈছিল। যদিও ভাষাগত পাৰ্থক্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়ে এই দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে তথাপি এনে কিছুমান বিশেষত্ব দেখা যায় যিবোৰ বিশেষত্ব অপভ্ৰংশ আৰু অৱহট্ঠ উভয় ৰূপত দেখা যায়। সেয়েহে দুয়োটা ৰূপতে দেখা এনে বৈশিষ্ট্যবোৰক উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য বুলি ধৰা হৈছে। এই বৈশিষ্ট্যবোৰ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল —

- এক স্বৰৰ পৰিৱৰ্তে আন এক স্বৰৰ ব্যৱহাৰ অপভ্ৰংশ আৰু অৱহট্ঠ দুয়োটা ভাষাৰূপৰে উমৈহতীয়া লক্ষণ।
- অন্ত্যস্থিত দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্বস্বৰত পৰিণত দুয়োটা ৰূপতে দেখা যায়।
- স্বৰ সংকোচন, পদান্ত ম > ং > ৱঁ হোৱা, সংযুক্ত 'ৰ'-ৰ লোপ অথবা পদান্ত 'ই' নাসিক্য হোৱা লক্ষণো দুয়োটা ভাষাৰূপতে পৰিলক্ষিত হোৱা দেখা যায়।
- অ-কাৰন্ত শব্দৰ প্ৰথমা একবচনত 'উ' ৰ বহুল প্ৰয়োগ, বিভক্তিহীন কাৰকৰ প্ৰয়োগ অপভ্ৰংশ-অৱহট্ঠ দুয়োৰে এটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য।
- তুমুৰ্থক আৰু লঙ্যৰ্থক অসমাপিকাৰ পাৰস্পৰিক বিনিময় অৰ্থাৎ দুই ক্ষেত্ৰত '-ত্ৰি', '-ত্ৰিনু', 'ত্ৰপ্পি', -'এপ্পিনু' আদিৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়।

উমৈহতীয়া লক্ষণ কম হ'লেও এইদৰে দুই-এটা দিশত সাদৃশ্যগত লক্ষণ চকুত নপৰাকৈ নাথাকে।

অৱহট্‌ঠৰো ভাষাগত বিভিন্নতা দেখা গৈছিল। এই ভাষাগত বিভিন্নতা ধৰা পৰিছিল প্ৰাপ্ত অপভ্রংশ সাহিত্যখিনিৰ মাজত। ভাষাগত বিভিন্নতা বা ভাষাগত বৈশিষ্ট্যৰ ফালৰ পৰা অৱহট্‌ঠকো আকৌ দুটা স্তৰত ভাগ কৰা হৈছে — এটা প্ৰাচীন অৱহট্‌ঠ আৰু আনটো লৌকিক বা দেশী অৱহট্‌ঠ। ইয়াৰ প্ৰথমটো স্তৰ অপভ্রংশ অনুসৃত আৰু আনটো দেশীয় কথ্য ৰূপৰ উপাদানৰ সমাহাৰত গঠিত।

উল্লেখযোগ্য যে অপভ্রংশৰ অনুসৰণত সৃষ্ট অৱহট্‌ঠৰ লগত নব্য ভাৰতীয় আৰ্যৰ যোগসূত্ৰ পোনপটীয়া নহয়। তাৰ তুলনাত কিন্তু লৌকিক অৱহট্‌ঠৰ সৈতে নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ যোগসূত্ৰ বহু পৰিমাণে ওচৰচপা। খ্ৰীষ্টীয় দশম-দ্বাদশ শতাব্দী এই স্তৰটিৰ স্থিতিকাল বুলি অনুমান কৰা হৈছে। দৰাচলতে এই স্তৰটিকেই নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ 'উপক্ৰম পৰ্ব' বুলি কোৱা হয়। অৱহট্‌ঠৰ উপযুক্ত সাহিত্যিক নিদৰ্শন হ'ল পিংগলাচাৰ্যৰ *প্ৰাকৃত পৈংগল* অথবা *চৰ্যাপদ* সমূহ; আব্দুল ৰহমানৰ *সন্দেশ ৰাসক*; বিদ্যাপতিৰ *কীৰ্তিলতা, কীৰ্তিপতাকা* ইত্যাদি।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ উপক্ৰম পৰ্ব বুলি অৱহট্‌ঠৰ কোনটো স্তৰক কোৱা হয়?

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ 'লৌকিক অৱহট্‌ঠ'ৰ লৌকিক শব্দটোৱে কি সূচায়?

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ এবিধ অৱহট্‌ঠ সাহিত্যৰ সাহিত্যিক নিদৰ্শন উল্লেখ কৰক।

.....

৫.৭ অৱহট্‌ঠৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য

প্ৰাচীন অৱহট্‌ঠ আৰু লৌকিক অৱহট্‌ঠক সামৰি সামগ্ৰিকভাৱে অৱহট্‌ঠৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্যবোৰ এনেধৰণৰ—

- উদ্বৃত স্বৰ সংকোচন অৱহট্‌ঠৰ এটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। যেনে — অন্ধকাৰ > আন্ধাৰ, জানিত > জাণী, ৰাজা > ৰাই।
- পদমধ্যস্থিত এ > ই আৰু ও > উ হয়। যেনে— মৰে > মণি, দেৱঃ > দেৱো > দেত্ত > দেউ।
- পদৰ আদি বা মধ্যত থকা এ > ই হয়। যেনে— এক > এক্ক > ইক্ক, প্ৰেক্ষ > পেক্‌খ > পিক্‌খি।
- পদমধ্যস্থিত অম্‌-ৰ-স্‌ লোপ আৰু কেতিয়াবা উ-লৈ পৰিৱৰ্তন হয়। যেনে— নৰম্‌ > নৰ, নগৰম্‌ > ণআৰু, প্ৰাকৃতম্‌ > পায়উ।
- লিংগ পৰিৱৰ্তনৰ নিয়মৰ শিথিলতা অৱহট্‌ঠৰ এটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য।

অধ্যায় ২ ঃ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য
২.২ পৰিচয়
২.৩ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সময় আৰু সাহিত্যিক নিদৰ্শন
২.৪ বৈদিক আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ পৰিচয়
২.৫ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সাধাৰণ লক্ষণ
২.৬ বৈদিক ভাষাৰ স্বতন্ত্ৰ বৈশিষ্ট্য
২.৭ বৈদিক আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ ভাষাগত পাৰ্থক্য
২.৮ সংস্কৃতত গুণ, বৃদ্ধি আৰু সম্প্ৰসাৰণ
২.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
২.১০ অধিক জানিবলৈ
২.১১ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
২.১২ আৰ্হি প্ৰশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ কাল আৰু ইয়াৰ উপস্তৰসমূহক বিভাজন কৰি দেখুৱাব পাৰিব
- প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ প্ৰধান ভাষিক ৰূপ বৈদিক আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ ভাষাগত দিশৰ তুলনা আগবঢ়াব পাৰিব
- লগতে দুয়োটি ৰূপৰে সাহিত্যিক নিদৰ্শনসমূহৰো থূলমূল পৰিচয় লাভ কৰিব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

ভাৰতবৰ্ষত আৰ্যসকলৰ আগমন সম্পৰ্কে আমি ইতিমধ্যে আগৰ অধ্যায়তে কিছু কথা কৈ আহিছোঁ। আমি ইয়াকো কৈ আহিছোঁ যে আৰ্যসকল ভাৰতবৰ্ষত একেলগে প্ৰৱেশ নকৰি বিভিন্ন দল অথবা ফৈদত ভাগ হৈ উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্তইদি প্ৰৱেশ কৰিছিল। লাহে লাহে এই গোষ্ঠীৰ বিভিন্ন ফৈদে কেৱল পশ্চিম বা উত্তৰ-পশ্চিম প্ৰান্ততে সীমাৱদ্ধ নাথাকি পূবৰ পিনে আগুৱাই আহে। এসময়ত এই গোষ্ঠীটোৰ সম্প্ৰসাৰণ কাশী, কোশল, মগধ, বিদেহ, ৰাঢ়, বাৱেন্দ্ৰ, কামৰূপ পৰ্যন্ত ঘটে আৰু স্থানীয়, বিশেষকৈ প্ৰাচ্যৰ আঞ্চলিক তথা স্থানীয় অধিবাসীসকলৰ ভাষা-সংস্কৃতিৰ ওপৰত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰি নিজৰ একাধিপত্য প্ৰতিষ্ঠা কৰে। অৱশ্যে ভাৰতবৰ্ষৰ দক্ষিণাঞ্চলত ইতিপূৰ্বে সংস্থাপিত দ্ৰাবিড় বা কন্নড় অথবা তামিল-তেলেগুৰ প্ৰসাৰতাৰ বাবে

আর্যভাষাই বিশেষ প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিব নোৱাৰিলে। একেদৰে পশ্চিমৰ সিন্ধু-সৌৱাষ্ট্রীয় প্রদেশতো আর্যপূর্ব সংস্কৃতিৰ প্রবলতাৰ বাবে আর্যভাষাৰ প্রসাৰণ বহুপৰিমাণে বাধাগ্রস্ত হৈছিল। সেই পিনৰ পৰা আর্যভাষাৰ প্রসাৰৰ মূল কেন্দ্রভূমি হ'ল ভাৰতবর্ষৰ মধ্যদেশ আৰু উত্তৰ-পশ্চিম আৰু পূব অঞ্চল।

আর্যসকল ভাৰতবর্ষত প্রৱেশ কৰাৰ পূর্বৰ কথা বাদেই ভাৰতবর্ষত প্রৱেশ কৰাৰে পৰা যদি চাওঁ দেখিবলৈ পাম যে এই গোষ্ঠীৰ এক সুদীর্ঘ ইতিহাস আছে। ভাষাৰ ক্রমবিৱর্তনৰ ইতিহাস এই গোষ্ঠীটোৰ আটাইতকৈ উল্লেখনীয় ইতিহাস। প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষা এই ইতিহাসৰ প্রথম সাক্ষী। এইটো অধ্যায়ত আমি প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য আৰু সাহিত্যৰ বিষয়ে বিশেষভাৱে আলোচনা দাঙি ধৰিম।

২.৩ প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ সময় আৰু সাহিত্যিক নিদর্শন

আমি জানো যে আর্যসকল ভাৰতবর্ষত খ্রীঃ পূঃ পঞ্চদশ শতাব্দীমানতে প্রৱেশ কৰিছিল। কিন্তু সময়ৰ লগে লগে আর্যভাষাটোৱে পৰিৱর্তন লাভ কৰিবলৈ ধৰে। এই পৰিৱর্তনৰ প্রথমটি ধাৰা খ্রীঃ পূঃ ষষ্ঠ শতাব্দীমানত স্পষ্ট হয়। সেয়ে ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ প্রাৰম্ভিক স্তৰতকৈ ভাৰতবর্ষত আর্যসকল প্রৱেশ কৰা সময়ৰেপৰা ষষ্ঠ শতাব্দীলৈকে প্রাচীন স্তৰ অর্থাৎ 'প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষা' নামেৰে নামকৰণ হৈছে। কিন্তু যি সময়ত আর্যসকল ভাৰতবর্ষত প্রৱেশ কৰিছিল সেইসময়ত তেওঁলোকৰ ভাষাৰূপটো কেনে আছিল সঠিককৈ জানিব পৰা নাযায়। অৱশ্যে ভাৰতবর্ষত প্রৱেশ কৰাৰ পূর্বৰে পৰা আৰু প্রৱেশ কৰাৰ পাছতো বহুকাল পর্যন্ত তেওঁলোকৰ মাজত দেৱ আৰু প্রকৃতিৰ বন্দনামূলক কেতবোৰ স্তুতিগীতৰ প্রচলন আছিল — যিবোৰ পৰৱর্তী কালত *ঋক্* নামৰ বেদৰ মাজত সংগৃহীত হৈছিল। 'বেদ' শব্দৰ অর্থ হ'ল জ্ঞান। য'ৰ পৰা জ্ঞান আহৰিত হয়, সিয়েই বেদ। সেয়ে বেদক ভক্তিধর্মৰ মূল উৎস বোলা হয়। *ঋক্‌বেদেই* হৈছে আর্যসকলৰ প্রাচীনতম গ্রন্থ। *ঋক্‌বেদৰ* সময় ধৰা হৈছে আনুমানিক খ্রীঃ পূঃ ত্রয়োদশ অথবা দ্বাদশ শতাব্দী। *ঋক্‌বেদৰ* পৰৱর্তী কালত ৰচিত হয় *সাম, যজুঃ* আৰু *অথর্ব* বেদ। এই চাৰিবেদৰ ভিতৰত *ঋক্, সাম* আৰু *যজুঃ* হৈছে যজ্ঞীয় বেদ আৰু *অথর্ব* হৈছে অযজ্ঞীয় বেদ। যজ্ঞীয় হওক অথবা অযজ্ঞীয় হওক প্রতিখন বেদৰ দুটাকৈ প্রধান ভাগ আছে — পূর্ব মীমাংসা আৰু উত্তৰ মীমাংসা। পূর্ব মীমাংসাক কর্ম কাণ্ড আৰু উত্তৰ মীমাংসাক জ্ঞানকাণ্ড বোলে। তত্ত্বজিজ্ঞাসু আর্য ঋষিসকলে প্রকৃতিৰ বিনন্দীয় ৰাজ্যৰ প্রাকৃতিক কার্যকলাপৰ ভেটিতেই দেৱতাসকলৰ সৃষ্টি কৰিছিল। তাৰ লগতে সেই সেই দেৱতাক পূজিবৰ কাৰণে স্তুতি-নীতি কৰাৰো বিধান দিছিল। যাতে স্তুতি-নীতিৰ জৰিয়তে প্রকৃতিৰ আতংক তথা অস্বাভাৱিক আচৰণৰ পৰা ৰক্ষা পাব পাৰে; লগতে ধন-জন-ঐতিহ্যৰে সুখ-শান্তি সমৃদ্ধ জীৱন নির্বাহ কৰিব পাৰে। দৰাচলতে এয়ে হৈছে বেদৰ কর্মকাণ্ডৰ মূল বিষয়। সংহিতা আৰু ব্রাহ্মণ বেদৰ এই কর্ম কাণ্ডৰে দুটা ভাগ। 'সংহিতা'ত আছে স্তৱ, স্তুতি, প্রার্থনা আদিৰ বর্ণনা; আনহাতে 'ব্রাহ্মণ'ত আছে মন্ত্র আৰু যাগ-যজ্ঞৰ বিশদ বিৱৰণ। তদুপৰি ব্রাহ্মণত কিছুমান প্রাচীন আখ্যান-উপাখ্যানৰো বর্ণনা আছে।

কৰণ আৰু সম্প্রদান-অপাদান-সম্বন্ধ।

- হ্রস্ব-দীর্ঘৰ পার্থক্যহীনতাৰ বাবে লিংগৰ পার্থক্য লোপ পালে। স্ত্রীলিংগ শব্দ বহুতেই পুংলিংগৰ ৰূপ লোৱাৰ উপৰি স্ত্রীলিংগ নাইকিয়া হ'ল।
- স্বার্থিক প্রত্যয়ৰ ব্যাপক প্রয়োগ অপভ্রংশৰ আন এটা প্রধান বৈশিষ্ট্য। অ, -ড,- উল্ল আদি স্বার্থিক প্রত্যয়ৰ ব্যৱহাৰ অপভ্রংশত বিশেষভাৱে দেখা যায়।

➢ *ধাতুৰূপগত ঃ*

- অপভ্রংশৰ ধাতুৰূপৰ প্রধান বৈশিষ্ট্যটোৱে কাল আৰু ভাব প্রকাশক 'ল' - কাৰৰ সীমিত প্রয়োগ। কার্যত 'ল' -কাৰ থাকিল মাথোন তিনিটা — লট্ বা বর্তমান নির্দেশক, লোট বা অনুজ্ঞা আৰু লৃট্ বা সাধাৰণ ভৱিষ্যৎ।
- বিভিন্ন কালত 'শতৃ' প্রত্যয়ান্ত পদৰ প্রয়োগ দেখা যায়। যেনে— চল্লংতিয়, চায়ংতী।
- সর্বনাম পদৰ ভালেমান নতুন ৰূপৰ প্রয়োগ দেখিবলৈ পোৱা যায়। যেনে— তুম্হাৰ, আম্ হাৰ; তুহু, তুহ, মহু; তুম্হে অম্হে; এহ, তেহ, জেহ, কেহ ইত্যাদি।
- দেশী শব্দৰ বহুল প্রয়োগ ৰূপগত দিশৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য। অর্থাৎ অপভ্রংশত সংস্কৃত অথবা পালি-প্রাকৃতৰ তুলনাত দেশী শব্দৰ ব্যৱহাৰ প্রচুৰ।
- সংস্কৃতৰ প্রভাৱহীনতা অপভ্রংশৰ আন এটি বৈশিষ্ট্য। তদুপৰি ছন্দৰ ক্ষেত্রত সমমাত্রিকতা আৰু অন্ত্যানুপ্রাস বৈশিষ্ট্যমূলক হিচাপে অপভ্রংশত প্রয়োগ ঘটিছিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৫ ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক —

ক) সংস্কৃতৰ সৈতে অপভ্রংশৰ সম্পর্ক পোনপটীয়া।

খ) অপভ্রংশৰ শব্দৰূপ মানে অ-কাৰন্ত শব্দৰূপ।

.....

৫.৬ অৱহট্‌ঠ বা অর্বাচীন অপভ্রংশ আৰু ইয়াৰ শ্রেণী বিভাজন

অপভ্রংশৰ স্তৰ বিভাজনৰ আলোচনাত দেখুওৱা তৃতীয় স্তৰটোৱে হৈছে অর্বাচীন অপভ্রংশ বা অৱহট্‌ঠৰ স্তৰ। সাহিত্যিক-অপভ্রংশৰ বিকৃত বা অপভ্রষ্ট ৰূপ হোৱা কাৰণেই ই নাম পালে 'অপিভ্রষ্ট' বা 'অৱহট্‌ঠ' অথবা 'লৌকিক' আৰু একেবাৰে শেষৰ পৰিচিত নামটো হ'ল 'অৱহট্‌ঠ'। শব্দটোৰ ক্রমবিকাশ এনেদৰে দেখুওৱা হৈছে — অপভ্রষ্ট + বিভ্রষ্ট > অপভ্রষ্ট > অপিভ্রষ্ট > অৱিহট্‌ঠ > অৱহট্‌ঠ। এই অৱহট্‌ঠ ভাষাৰূপটো প্রাচীন অপভ্রংশতকৈ বহু পৰিমাণে সুকীয়া সেয়ে ই অর্বাচীন; তদুপৰি জনসাধাৰণৰ কথ্য ভাষাৰ বিভিন্ন উপাদান এই ৰূপটোত পৰিলক্ষিত হোৱা বাবে ই লৌকিক।

সামগ্রিকভাৱে এই স্তৰটোক অৱহট্‌ঠ বা অর্বাচীন অপভ্রংশ বুলি কোৱা হৈছে যদিও এই

প্ৰভাৱো কিন্তু নপৰাকৈ থকা নাই। এইক্ষেত্ৰত অপভ্রংশ যথেষ্ট মুক্ত। অৰ্থাৎ সংস্কৃতৰ পৰা অপভ্রংশ বহু যোজন আঁতৰত বুলিব লাগিব। সংস্কৃত ব্যাক�ৰণৰ আদৰ্শ প্ৰাকৃত ব্যাকৰণে অনুসৰণ কৰিলেও, প্ৰাকৃত ব্যাকৰণৰ নিয়ম-শৃংখলা অপভ্রংশত ৰক্ষিত হোৱা নাই। গতিকে অপভ্রংশৰ ব্যাকৰণিক বৈশিষ্ট্য সুকীয়া হোৱাই স্বাভাৱিক। এনে ব্যাকৰণৰ বৈশিষ্ট্য তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

- **ধ্বনিগত বৈশিষ্ট্য ঃ**
  - *স্বৰধ্বনি ঃ*
    - স্বৰধ্বনিৰ পাৰস্পৰিক স্থান পৰিৱৰ্তন অৰ্থাৎ এটা স্বৰৰ ঠাইত আন এটাৰ ব্যৱহাৰ অপভ্রংশৰ এটা প্ৰধান স্বৰধ্বনিগত বৈশিষ্ট্য। যেনে —
      তৃণ > প্ৰাকৃত - তিণ > অপভ্রংশ - তিণ, তণু,
      পৃষ্ঠ > প্ৰাকৃত - পুট্‌ঠি > অপভ্রংশ - পট্‌ঠি, পুট্‌ঠি
    - অন্ত ই-কাৰ আৰু উ-কাৰৰ অনুনাসিকতা অপভ্রংশৰ আন এটি উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। যেনে — ভনতি > ভণঁই, অংগানি > অংগইঁ।
    - দীৰ্ঘস্বৰৰ হ্ৰস্বতা লাভ। যেনে— তৰুণী > তৰুণি, স্থলী, থলী > থলি।
    - 'উ'- ৰ পূৰ্বৱৰ্তী 'ম' লোপ পায়। যেনে— যমুনা > জউনা, সম্পূর্ণ > সউণ্‌ণূ।
    - স্বৰ সংকোচন অপভ্রংশৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য। যেনে— অন্ধকাৰে > অন্ধাৰি, ভাণ্ডাগাৰ > ভণ্ডাৰ।
  - *ব্যঞ্জন ধ্বনি ঃ*
    - স্বৰ মধ্যস্থিত ম > ৱঁ হয়। যেনে— কুমৰ > কুৱঁৰ, গ্ৰাম > গাঁৱ।
    - ৰ-কাৰ উ-কাৰত পৰিণত হয়। যেনে— স্বভাৰ > সহাউ, আহৰ > আহউ।
    - 'শ', 'ষ' আৰু 'স' 'হ'-ত পৰিণত হোৱাৰ প্ৰৱণতা দেখা যায়। যেনে— এষ > এহ, দ্বাদশ > বাৰহ, তস্য> তস্‌স, তাহ ইত্যাদি।
    - 'য'- ধ্বনিৰ পৰিৱৰ্তন। যেনে— বাণিজ্য > বণিজ্জ।
    - উদ্বৃত স্বৰধ্বনিৰ ক্ষেত্ৰত 'ৱ' শ্ৰুতিৰ আগম অপভ্রংশৰ আন এটা ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। যেনে — সুত > সুৱ, সুভগ > সুহৱ।
- **ৰূপগত বৈশিষ্ট্য ঃ**
  - *শব্দৰূপগত ঃ*
    - অপভ্রংশত অ, ই আৰু উ — এই তিনি কাৰন্ত শব্দৰূপ দেখা যায় যদিও 'অ'-কাৰন্ত শব্দৰূপৰ প্ৰাধান্য দেখিবলৈ পোৱা যায়। অৰ্থাৎ অপভ্রংশৰ শব্দৰূপ বুলিলে অ-কাৰন্ত শব্দৰূপেই বুজিব লাগিব।
    - বিভক্তিৰ পৰিৱৰ্তে কাৰকত ব্যাপক ৰূপত অনুসৰ্গৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। তেনে কেইটামান অনুসৰ্গ হ'ল— সম্বন্ধ পদত 'কেৰ', কেৰঅ, কৰনত 'তন', 'সোঁ', 'সহুঁ' ইত্যাদি।
    - বিভিন্ন কাৰক একাকাৰ হৈ মাথোন তিনিটা কাৰকৰহে উপস্থিতি থাকিল — কৰ্তা,

পূৰ্ব মীমাংসাৰ দৰে বেদৰ উত্তৰ মীমাংসাৰো দুটা বহল ভাগ আছে — আ�ৰণ্যক আৰু উপনিষদ। যাগ-যজ্ঞ আদিৰ পৰা যেতিয়া বৈদিক ঋষি-মুনিসকলৰ চিত্ত জ্ঞানযোগৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হ'ল তেতিয়াই আৰণ্যকৰ উৎপত্তি হ'ল। আৰণ্যক জ্ঞান, যোগ আৰু আধ্যত্ম — এই তিনিটাৰ ব্যাখ্যাৰে পুষ্ট। ইয়াৰ আধ্যাত্মিক দিশটোৰ পৰাই সৃষ্টি হৈছে উপনিষদৰ। অৰ্থাৎ আৰণ্যকৰ দৰে উপনিষদতো সেই যুগৰ উদাসীন মনীষীসকলৰ আধ্যাত্মিক চিন্তা আৰু অনুভূতিৰ অপূৰ্ব, সৰল আৰু অনুকৰণীয় সহজ কবিত্বময়তা গুণৰ সমাহাৰ ঘটিছে। উল্লেখযোগ্য যে উপনিষদত প্ৰতিফলিত হোৱা বিৰোধভাবৰ সমাধান আৰু সমন্বয়েই হৈছে বেদান্ত দৰ্শনৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয়বস্তু।

চাৰিবেদৰ *ঋক্* আৰু *সাম* পদ্যত ৰচিত, আনকেইখন বেদ গদ্য আৰু পদ্য দুয়োটা মাধ্যমতে ৰচিত আৰু ব্ৰাহ্মণ আৰু আৰণ্যক-উপনিষদ প্ৰধানতঃ গদ্যত ৰচিত। মনত ৰখা ভাল যে প্ৰত্যেক বেদৰে একাধিক ব্ৰাহ্মণ আৰু আৰণ্যক-উপনিষদ আছে। *ঋক্‌বেদৰ* প্ৰধান আৰু সৰ্বপ্ৰাচীন ব্ৰাহ্মণ হ'ল *ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণ*। সাহিত্যৰ এই সম্পদসমূহক লৈয়েই অৰ্থাৎ বেদ, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদসমূহক লৈ যি ভাষা আৰু সাহিত্য গঢ় লৈ উঠিছে সিয়ে হৈছে বৈদিক ভাষা আৰু বৈদিক সাহিত্য। ভাষাৰ বিচাৰত *ঋক্‌বেদৰ* ভাষা 'প্ৰাচীন বৈদিক' আৰু আন তিনিবেদ আৰু ব্ৰাহ্মণ-উপনিষদ-আৰণ্যকৰ ভাষা হ'ল 'অৰ্বাচীন বৈদিক'। 'অৰ্বাচীন বৈদিক' 'প্ৰাচীন বৈদিক'তকৈ সৰল আৰু খ্ৰীঃ পূঃ পঞ্চম শতাব্দীমানত গঢ় লোৱা পৰৱৰ্তী সংস্কৃতৰ বহু পৰিমাণে ওচৰ চপা। এই 'বৈদিক' আৰু 'সংস্কৃত' ভাষিক আৰু সাহিত্যিক ৰূপ দুটাই ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ আদি স্তৰটো আৱৰি আছে। সেয়েহে ক'ব পাৰি প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ভাষিক ৰূপ প্ৰধানতঃ দুটা — (ক) বৈদিক আৰু (খ) সংস্কৃত।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ 'বেদ' শব্দৰ অৰ্থ কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ বেদৰ ভাগ কেইটা আৰু কি কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ *ঋক্‌বেদৰ* প্ৰধান আৰু সৰ্ব-প্ৰাচীন ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থ কি?

.....

২.৪ বৈদিক আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ পৰিচয়

প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সাহিত্যিক ৰূপ দুটা — এটা প্ৰাচীনতৰ আৰু আনটো নৱীনতৰ। প্ৰাচীনতৰ ৰূপটোৱে হ'ল বৈদিক বা বৈদিক সাহিত্যৰ ভাষা। বৈদিক সাহিত্যৰ ভৌগোলিক অৱস্থান আছিল উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতৰ সপ্তসিন্ধু অঞ্চল। *ঋক্‌বেদ* সংহিতাৰপৰা জনা যায় যে এক বিশাল ভূখণ্ডত বৈদিক ভাষা-সাহিত্যই বিস্তাৰ লাভ কৰিছিল। *ঋক্‌বেদ* সংহিতাৰ

মতে এই অঞ্চলসমূহ আফগানিস্তান, পঞ্জাব, সিন্ধু প্ৰদেশ, ৰাজপুতনাৰ কেতবোৰ অঞ্চল, উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্ত অঞ্চল, কাশ্মীৰ আৰু সৰযু নদী পৰ্যন্ত বিস্তাৰিত আছিল। উল্লেখযোগ্য যে ব্ৰাহ্মণ যুগত বৈদিক ভাষাৰ বিস্তৃতি উত্তৰ-পশ্চিমৰ পৰা লাহে লাহে মধ্যাঞ্চললৈ সম্প্ৰসাৰিত হয় আৰু ভাষাও পৰিৱৰ্তনমুখী হ'বলৈ ধৰে। বৈদিক সাহিত্যৰ ভাষা আছিল সপ্তসিন্ধু অঞ্চলত বসবাস কৰা আৰ্যসকলৰ ভাষাৰ সাহিত্যিক ৰূপ। ধৰ্মীয় কাৰ্যত ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ পুৰোহিত শ্ৰেণীৰ লোকসকলে মূলতঃ এই ভাষাটো প্ৰয়োগ কৰিছিল। পুৰোহিত শ্ৰেণীটোৰ মাজত প্ৰচলিত এই সাহিত্যিক ছান্দযুক্ত ভাষাৰ সমান্তৰালভাৱে সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ মাজত বৈদিক সংস্কৃতিৰ এক লৌকিক বা কথ্য ৰূপ প্ৰচলিত হৈ আহিছিল। ভাৰতবৰ্ষত আগৰেপৰা বসবাস কৰি থকা অষ্ট্ৰিক-দ্ৰাবিড় আদি যি বিভিন্ন আৰ্য-বহিৰ্ভূত লোকসকলে ঐতিহাসিক কাৰণত আৰ্যভাষা আৰু ধৰ্ম ল'ব লগা হৈছিল, তেওঁলোকৰ ধ্বনি ব্যৱহাৰৰ বিশিষ্ট ৰীতি বা বাক্ ভংগীৰ প্ৰভাৱত আৰ্যসকলৰ লৌকিক বা কথ্য ৰূপটোৰ পৰিৱৰ্তন অৱশ্যম্ভাৱী হৈ পৰিছিল। এই পৰিৱৰ্তন স্বাভাৱিক আছিল যদিও ব্ৰাহ্মণ-পণ্ডিত, পুৰোহিত, ক্ষেত্ৰীয় ৰাজন্যকুলৰ সম্ভ্ৰান্ত ব্যক্তিসকলে বেদ লিখা ভাষাটোৰ শুদ্ধতা ৰক্ষাৰ প্ৰচেষ্টাত আত্মনিয়োগ কৰিছিল, কিয়নো বেদৰ ভাষাক ব্ৰাহ্মণ্য সংস্কৃতিৰ পণ্ডিতসকলে 'দেৱভাষা' বুলি জ্ঞান কৰাৰ লগতে বৈদিক ক্ৰিয়াকাণ্ডও এই ভাষাৰ মাধ্যমতে চলিছিল। গতিকে লৌকিক কথ্য ৰূপটোৰ দ্ৰুত পৰিৱৰ্তনক ৰোধ কৰিবলৈ ব্ৰাহ্মণ যুগৰ শেষৰ পিনে আনুমানিক খ্ৰীঃ পূঃ পঞ্চম শতাব্দীমানত এই ভাষাটোৰ সংস্কাৰ পৰ্ব আৰম্ভ হয়। এই সংস্কাৰৰ ভেটিতেই লৌকিক বা কথ্য ৰূপটোৰ এটি সাধু বা সাহিত্যিক ভাষা গঢ় লৈ উঠে। এই সাধু বা সাহিত্যিক ভাষাটোৱে হ'ল ধ্ৰুপদী সংস্কৃত (Classical Sanskrit)। এইটোৱে প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ নৱীনতৰ ৰূপ। নবীনতৰ ৰূপটো সেই কালৰ শিষ্ট বা শিক্ষিত ব্যক্তিৰ দ্বাৰা ব্যৱহৃত আৰু সাহিত্যিক আখ্যান-উপখ্যানৰ ভাষা। এই নৱীনতৰ ভাষাৰ সাধু বা শিষ্ট ৰূপটোৱে পাণিনি অনুশাসিত তথা আমাৰ চিৰ পৰিচিত সংস্কৃত। বৈদিক ভাষাটোত যেতিয়া সময়ৰ লগে লগে বিভিন্ন পৰিৱৰ্তনে দেখা দিলে তেতিয়া সাধাৰণ মানুহৰ বাবে বৈদিক ভাষাটো লাহে লাহে অপৰিচিত হৈ আহিব ধৰে। সেয়ে খ্ৰীঃ পূঃ পঞ্চম শতিকামানত মহৰ্ষি পাণিনিয়ে কথিত লৌকিক ভাষাটোক ব্যাকৰণৰ অনুশাসনেৰে বান্ধি এটা সুনিৰ্দিষ্ট মান নিৰূপণৰ ব্যৱস্থাৰে সেই সময়ৰ সৰ্বসাধাৰণৰ শিষ্ট ভাষাৰূপে প্ৰচাৰ কৰে। তেওঁৰ জীৱনৰ কীৰ্তিস্তম্ভস্বৰূপ ***অষ্টাধ্যায়ী*** ব্যাকৰণৰ মাজেদি এই ৰীতিটো নিৰ্ধাৰণ কৰিছিল। উল্লেখযোগ্য যে পাণিনি আছিল উদীচ্য বা উত্তৰ-পশ্চিমাঞ্চলৰ লোক আৰু সেয়েহে তেওঁৰ ব্যাকৰণত সেই অঞ্চলৰ ভাষাই আদৰ্শৰূপ হিচাপে গৃহীত হয়। অৱশ্যে সেই বুলি পাণিনিয়ে অন্যান্য অঞ্চলৰ শিষ্ট প্ৰয়োগকো উপেক্ষা কৰা নাছিল। মুঠতে প্ৰথম লিখা ভাষা উদীচ্যক আৰ্হি হিচাপে লৈ মধ্যদেশীয় শিক্ষিত ব্যক্তিসকলৰ দ্বাৰা ব্যৱহৃত আৰ্যভাষাৰ এটা শুদ্ধ শিষ্ট ৰূপ পাণিনিয়ে তেওঁৰ ব্যাকৰণত বিধিবদ্ধ কৰে আৰু এটা সুনিৰ্দিষ্ট মান (Standard) নিৰূপণ কৰি দিয়ে। পাণিনিৰ দ্বাৰা মাৰ্জিত বা সংস্কাৰভূত এই শিষ্ট ৰূপটোৱেই হ'ল সংস্কৃত বা সংস্কৃত ভাষা। আদিকাব্য *ৰামায়ণ, মহাভাৰত*কে আদি কৰি বিভিন্ন কাব্য-মহাকাব্য, খণ্ডকাব্য, নাটক, পুৰাণ, মহাপুৰাণ, পঞ্চতন্ত্ৰ, হিতোপদেশ আদি এই সংস্কৃত ৰূপটোতে ৰচিত।

অষ্টাধ্যায়ী ঃ পাণিনিৰ ব্যাকৰণৰ সুত্ৰবোৰ আঠটা অধ্যায়ত বিভক্ত বাবে সংস্কৃতৰ ৰীতি নিৰ্দেশিত তেওঁৰ উক্ত গ্ৰন্থৰ নাম *অষ্টাধ্যায়ী*। গ্ৰন্থখনৰ প্ৰকৃত নাম *শব্দানুশাসনম*।

ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ নাম লিখক।

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ অপভ্ৰংশ শব্দটোৰ প্ৰথম ক'ত উল্লেখ পোৱা যায়?

.....

৫.৪ অপভ্ৰংশৰ আঞ্চলিক ৰূপ

আমি জানো যে খ্ৰীঃপূৰ্বৰ সময়ছোৱাত 'অপভ্ৰংশ' শব্দৰ সূচনা হৈছিল। পৰৱৰ্তী সময়ত অৰ্থাৎ খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠত আলংকাৰিক আৰু প্ৰকৃত বৈয়াকৰণসকলে অপভ্ৰংশকো সাহিত্যিক প্ৰাকৃতৰ দৰেই স্বতন্ত্ৰ ভাষাৰূপে স্বীকৃতি প্ৰদান কৰিছিল। একাদশ শতাব্দীৰ প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণ পুৰুষোত্তমে এই অপভ্ৰংশক তিনিটা আঞ্চলিক ৰূপত ভাগ কৰি দেখুৱাইছিল। তেওঁৰ মতে আঞ্চলিক ৰূপ কেইটা হ'ল — নাগৰক, ব্ৰাচডক আৰু উপনাৰক। বৈয়াকৰণ মাৰ্কণ্ডেয়ো নাগৰক, ব্ৰাচডক আৰু উপনাগৰক এই তিনিটাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। সমিসাধুৱে অপভ্ৰংশৰ তিনিটা ৰূপৰ কথা স্বীকাৰ কৰিছে যদিও তেওঁৰ বিভাজন হ'ল— উপনাগৰ, আভাষ আৰু গ্ৰাম্য। পুৰুষোত্তমে কৰা বিভাজনক প্ৰায় একমুখে মানি লোৱা ভাষাবিদসকলৰ দুজন প্ৰখ্যাত ভাষাবিদ হ'ল — হাৰমেন যাকোবি (Hermann Jacobi) আৰু আনজন গ্ৰীয়ার্ছন। গ্ৰীয়ার্ছনে নাগৰক গুজৰাটৰ লগত, উপনাগৰক ৰাজস্থানৰ লগতে দক্ষিণ পঞ্জাবৰ লগত আৰু ব্ৰাচডক সিন্ধুদেশৰ লগত যুক্ত বুলি মত দিয়ে। নাগৰক অপভ্ৰংশৰ ভাষাগত প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল — শ আৰু ষ-ৰ ঠাইত স, য > জ; ণ > ন হোৱা, অন্ত ই উ অনুনাসিকত পৰিণত হোৱা; দীৰ্ঘ স্বৰ > হ্ৰস্বস্বৰ হোৱা; নিয়মবিহীন লিংগ প্ৰকৰণেই প্ৰধান। সেইদৰে ব্ৰাচডক অপভ্ৰংশৰ ভাষাগত প্ৰধান বৈশিষ্ট্য দুটামান হ'ল — য, স > শ হোৱা; পদৰ আদিত থকা ত > ট হোৱা অথবা ড > দ হোৱা তদুপৰি 'চ' বৰ্গৰ ধ্বনিসমূহৰ স্পষ্ট তালব্য উচ্চাৰণ হোৱা ইত্যাদি।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ পুৰুষোত্তমৰ মতে অপভ্ৰংশৰ আঞ্চলিক ৰূপ কেইটা আৰু কি কি?

.....

৫.৫ অপভ্ৰংশৰ ভাষাগত বৈশিষ্ট্য

পালি-প্ৰাকৃত ভাষা সংস্কৃতৰ পৰা যিমান সৰল আছিল; সংস্কৃত, পালি-প্ৰাকৃত উভয় ৰূপৰ পৰা অপভ্ৰংশ তাতকৈও বেছি সৰল আছিল। অপভ্ৰংশত জনসাধাৰণৰ কথ্য-ৰূপেই মূল ভিত্তি হোৱা বাবে সম্ভৱতঃ এই সৰলতা দেখা গৈছিল। এইখিনিতে আন এটা কথা উল্লেখ কৰিবলগীয়া যে পালি-প্ৰাকৃত সংস্কৃতৰ তুলনাত যথেষ্ট সৰল হ'লেও নানা দিশত সংস্কৃতৰ

দেখা যায়। তদুপৰি আনুমানিক খ্ৰীষ্টাব্দ তৃতীয় শতাব্দীমানৰ ভৰতৰ *নাট্যশাস্ত্ৰতো* প্ৰাকৃত-তদ্ভৱ শব্দৰ অৰ্থত 'বিভ্ৰষ্ট' শব্দটো পোৱা যায়। পতাঞ্জলিৰ *মহাভাষ্যত* পোৱা শব্দটোৰ অৰ্থ অ-পাণিনীয় বা সংস্কৃত আদৰ্শ-ভ্ৰষ্ট অপশব্দক বুজাইছিল। শব্দটোৱে কোনো ভাষা ৰূপক নিৰ্দেশ নকৰিলেও ষষ্ঠ শতাব্দীৰ অপভ্ৰংশ শব্দৰ সৈতে অৰ্থগত বিশেষ পাৰ্থক্য নাছিল। গতিকে খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দীৰ বহু পূৰ্বেই অপভ্ৰংশ শব্দটো যে পোৱা যায় তাত সন্দেহ নাই। অৱশ্যে অপভ্ৰংশ স্তৰৰ ব্যাখ্যা কৰিলে ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰাহে ধৰা হয়। খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকালৈ অপভ্ৰংশৰ বিকাশৰ গতি-প্ৰকৃতিলৈ লক্ষ্য ৰাখি দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে — ক) প্ৰাচীন অপভ্ৰংশ আৰু খ) অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ বা অৱহট্‌ঠ। সাহিত্যিক প্ৰাকৃতৰ পৰৱৰ্তী স্তৰটোৱেই প্ৰাচীন অপভ্ৰংশ, আনহাতে নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ পূৰ্বৱৰ্তী স্তৰটোৱে অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ বা অবহট্‌ঠ। সুকুমাৰ সেনৰ মতে ক'বলৈ গ'লে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ যি সাৰ্বজনীন ভাষাৰূপটো অ-শিষ্ট লোকসাহিত্যৰ বাহক হৈ উঠিছিল, সেইটোৱে হ'ল অপভ্ৰংশ আৰু এই অপভ্ৰংশৰ অৰ্বাচীন ৰূপটোৱে হ'ল অৱহট্‌ঠ বা অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ, যি ভাষাৰূপ নব্য ভাৰতীয় আৰ্যৰ জনকস্বৰূপ।

এইদৰে অপভ্ৰংশ শব্দৰ প্ৰয়োগ, অৰ্থ বিচাৰ অথবা ভাষাগত বিশ্লেষণ সন্দৰ্ভত বহু কথাই পোৱা যায়। গতিকে 'অপভ্ৰংশ' শব্দৰ প্ৰথম প্ৰয়োগৰ পৰা আৰম্ভ কৰি অপভ্ৰংশ সাহিত্যৰ প্ৰাচীন-অৰ্বাচীন নিদৰ্শনসমূহৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণ কৰি অপভ্ৰংশৰ নিম্ন লিখিত তিনিটা প্ৰধান বিকাশৰ ধাৰা দেখুৱাব পাৰি।

- অপভ্ৰংশৰ প্ৰথম স্তৰ। এই স্তৰৰ সময় খ্ৰীঃ পূঃ দ্বিতীয় শতাব্দী অৰ্থাৎ পতঞ্জলিৰ সময়ৰে পৰা খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতাব্দী পৰ্যন্ত ধৰা হৈছে। এই স্তৰত অপভ্ৰংশ শব্দটোৱে অ-সংস্কৃত বা অ-প্ৰাকৃত অপশব্দকহে বুজাইছিল; কোনো ভাষাৰূপক নিৰ্দেশ কৰা নাছিল।
- অপভ্ৰংশৰ দ্বিতীয় স্তৰ। এই স্তৰৰ সময় হ'ল খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকা পৰ্যন্ত। এই সময়ছোৱাতে সাহিত্যত অপভ্ৰংশ ভাষা ৰূপে প্ৰৱেশ কৰে। দৰাচলতে এইটোৱে প্ৰাচীন অপভ্ৰংশৰ স্তৰ।
- অপভ্ৰংশৰ তৃতীয় স্তৰ। এই স্তৰৰ সময় খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠৰ পৰা দশম-দ্বাদশ শতাব্দী পৰ্যন্ত ধৰা হৈছে। এইটোৱে অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ বা অৱহট্‌ঠৰ স্তৰ আৰু এই স্তৰৰ পিছতে নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ জন্মলগ্ন সূচিত হয়।

এইদৰে অপভ্ৰংশৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ বা ক্ৰমবিকাশৰ গতি-প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ শেষ স্তৰটোৰ নাম কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ মাগধী অপভ্ৰংশৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা দুটা আধুনিক

এইদৰে দেখা যায় যে বৈদিক যুগৰ পৰা পাণিনিৰ আবিৰ্ভাৱৰ সময়লৈকে এই সুদীৰ্ঘ কালছোৱাত প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ দুটা সমান্তৰাল ৰূপ বিৱৰ্তিত হৈছিল — এটা বৈদিক আৰু আনটো সংস্কৃত বা ধ্ৰুপদী সংস্কৃত।

মন কৰিবলগীয়া যে সংস্কৃত ভাষা যদিও অভিজাত শ্ৰেণীৰ সাহিত্য সৃষ্টিৰ ভাষা তথাপি কিন্তু সংস্কৃতৰ যে জীৱন্ত কথ্য ৰূপ নাছিল এনেও নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে মধ্যদেশৰ শিক্ষিত ব্যক্তি সকলে এই ভাষাৰে ভাব বিনিময় কৰিছিল বুলি অনুমান কৰা হৈছে। বৰ্তমান সময়তো কৰ্ণাটকৰ এখন গাঁৱৰ মানুহে সংস্কৃত ভাষাত ভাব বিনিময় কৰে। কিন্তু সংস্কৃত কেৱল বিশেষ শিক্ষিত ব্যক্তিসকলৰ মাজত আবদ্ধ সাহিত্য সৃষ্টিৰ মাধ্যম হোৱা বাবে অথবা কঠোৰ নিয়ম শাসিত হোৱা বাবে কালক্ৰমত জনসাধাৰণৰ পৰা বিচ্ছিন্ন আৰু অৱহেলিত হৈ পৰিছিল। এনে হোৱাৰ ফলত সংস্কৃত মৃত ভাষা হিচাপে পৰিগণিত হৈ পৰিল। কিন্তু মৃত ভাষা হ'লেও এই ভাষাই মধ্যযুগৰ ভাৰতৰ ঐক্য বন্ধনৰ একমাত্ৰ আহিলাস্বৰূপ আছিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ লৌকিক তথা কথ্য ৰূপটোৰ নাম কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ *অষ্টাধ্যায়ী*ৰ প্ৰকৃত নাম কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ ধ্ৰুপদী সংস্কৃতৰ আৰ্হি ভাষা কি?

.....

২.৫ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সাধাৰণ লক্ষণ

আমি ওপৰত উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ৰূপ দুটা — বৈদিক আৰু সংস্কৃত। অৰ্থাৎ বৈদিক আৰু সংস্কৃত মিলি ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ প্ৰাচীন স্তৰটি গঠিত। দুয়োটা ভাষা পৰস্পৰৰ সম্বন্ধযুক্ত বাবে উভয়ৰে মাজত বহু দিশত বিশেষকৈ ধ্বনিগত দিশত যথেষ্ট সাদৃশ্য দেখা যায়। তলত বৈদিক আৰু সংস্কৃতৰ অৰ্থাৎ সামগ্ৰিকভাৰে প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সাধাৰণ লক্ষণ কেইটামান উল্লেখ কৰা হ'ল —

- **ধ্বনিতত্ত্বৰ দিশত ঃ**
  - ➢ দুই-এটা ধ্বনিক বাদ দি ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ দুয়োটা ভাষা ৰূপতে প্ৰায় একেখিনি স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন ধ্বনি দেখা যায়। তদুপৰি স্বৰৰ গুণ-বৃদ্ধি-সম্প্ৰসাৰণ তথা সন্ধিযুক্ত ব্যঞ্জনৰ ব্যৱহাৰো উভয় ভাষা ৰূপতে দেখা যায়। যেনে — ক্ৰ, ক্ত্ব, ষ্ম, ষ্ট্ৰ, ষ্ট, ষ্ম্য ইত্যাদি।

- শব্দৰূপৰ ক্ষেত্ৰত তিনিটা বচন, তিনিটা লিংগ আৰু কাৰকৰ প্ৰায় সমান ব্যৱহাৰ দেখা যায়।
- শব্দৰূপৰ দৰে ধাতু ৰূপৰ বৈশিষ্ট্যৰো সাদৃশ্য দেখা যায়। তিনি পুৰুষ দুই পদ (আত্মনেপদ আৰু পৰস্মৈপদ), দুই বাচ্য অথবা কাল আৰু ভাবৰ ক্ষেত্ৰতো লক্ষণ প্ৰায় একে।
- সমাসবদ্ধ পদৰ গঠন দুই ৰূপতে বিদ্যমান।
- প্ৰত্যয়যুক্ত পদ গঠনৰ ক্ষেত্ৰতো দুয়ো ৰূপতে যথেষ্ট মিল দেখা যায়।
- অক্ষৰমূলক ছন্দৰীতিৰ প্ৰাধান্য উভয়ৰে সাধাৰণ লক্ষণ।
- তদুপৰি উপসৰ্গৰ ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰতো দুয়োটা ৰূপতে সাদৃশ্য দেখা যায়।

এইদৰে আলোচনা কৰিলে দেখা যায় যে প্ৰাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ দুয়োটা ভাষা ৰূপতে কেতবোৰ দিশত সাদৃশ্য দেখিবলৈ পোৱা গ'লেও বহুক্ষেত্ৰতেই দুয়োটা ভাষাৰূপ সুকীয়া কেতবোৰ বৈশিষ্ট্যৰে পৰিপুষ্ট। সেইবোৰৰো শৃংখলাবদ্ধ আলোচনাৰ নিশ্চয় প্ৰয়োজন আছে।

২.৬ বৈদিক ভাষাৰ স্বতন্ত্ৰ বৈশিষ্ট্য

বৈদিক ভাষা হ'ল প্ৰাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ প্ৰাচীনতম নিদর্শন। বৈদিক ভাষাৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ হ'ল —

- **ধ্বনিতত্ত্বৰ দিশত ঃ**
  - বৈদিকত ঋ, ৠ, ঌ আৰু ঌ সহ চৈধ্যটা স্বৰধ্বনিৰ প্ৰচলন আছিল। বৈদিকত ব্যৱহৃত আন স্বৰধ্বনিকেইটা হ'ল — অ, আ, ই, ঈ, উ, ঊ, এ, ঐ, ও আৰু ঔ।
  - ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ ক্ষেত্ৰত মূৰ্ধন্য ধ্বনিৰ প্ৰচলন কম হোৱাৰ বিপৰীতে মহাপ্ৰাণ বৰ্ণৰ উষ্মীভৱনৰ প্ৰৱণতা অধিক আছিল।
  - বৈদিক ভাষাত সন্ধিৰ প্ৰচলন দেখা গৈছিল।
  - সুৰাঘাত (pitch-accent) বৈদিক ভাষাৰ আন এক প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। এই সুৰাঘাতৰ বাবেই একে শব্দৰ এক অক্ষৰৰ পৰা অন্য অক্ষৰলৈ সুৰাঘাতৰ স্থান পৰিৱৰ্তন হৈ শব্দৰ অর্থ বেলেগ হৈ পৰিছিল। যেনে — অর্পস্-কার্য (বিশেষ্য), অর্পস্-সক্ৰিয় (বিশেষণ)।
  - বৈদিকত উদাত্ত, অনুদাত্ত আৰু স্বৰিত এই তিনি প্ৰকাৰৰ স্বৰ আছিল। সুৰাঘাতৰ স্থান পৰিৱৰ্তনৰ ফলত স্বৰধ্বনিৰ ক্ৰম অনুসৰি গুণগত পৰিৱৰ্তন হৈছিল। স্বৰধ্বনিৰ এনে গুণগত পৰিৱৰ্তনৰ গুণ বা সাধাৰণ (strong বা normal), বৃদ্ধি (Lengthened) ক্ষয়িত (weak বা reduced) এই তিনিটা ক্ৰম আছিল।
- **ৰূপতত্ত্বৰ দিশত ঃ**
  - একবচন, দ্বিবচন আৰু বহুবচন মূল ইণ্ডো-ইউৰোপীয়ৰ দৰে বৈদিকতো আছিল যদিও দ্বিবচনৰ প্ৰয়োগ আছিল সীমিত।

খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকালৈ আছিল, অপভ্রংশৰ সাহিত্যৰ ধাৰাটো কিন্তু প্ৰায় খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চদশ শতাব্দী পর্যন্ত অব্যাহত আছিল। যিহেতু দশম শতাব্দীতে কথ্য ৰূপটোৰ অন্ত পৰিছিল, গতিকে তাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়ে এই স্তৰটিৰ সময়সীমা দশম শতিকালৈকে ধৰা হৈছে।

স্মৰ্তব্য যে এই স্তৰটিক সামগ্ৰিকভাৱে অপভ্রংশ স্তৰ বুলি অভিহিত কৰা হয় যদিও এই সময়ছোৱাত ভাষাটোৱে সৰু-বৰ আন বহুকেইটা উপস্তৰত বিভক্ত হৈ পৰিছিল। তাৰে এটা স্পষ্ট শ্ৰেণী বা স্তৰ হ'ল অৱহট্‌ঠ স্তৰ। গতিকে অপভ্রংশ স্তৰ বোলাতকৈও মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ শেষৰ এই স্তৰটিক অপভ্রংশ-অৱহট্‌ঠৰ স্তৰ বা যুগ বোলাহে অধিক প্ৰাসংগিক হ'ব যেন লাগে।

সি যি কি নহওক আমি এই অধ্যায়ত অপ্ৰভ্রংশ-অৱহট্‌ঠৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশকে আদি কৰি ভাষাৰূপটোত দেখিবলৈ পোৱা ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য, শ্ৰেণীবিভাজন আৰু পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ সৈতে থকা ভাষাগত বিভিন্নতা বা সম্পর্ক — এইসমূহ কথা বহলাই আলোচনা কৰিম।

৫.৩ অপভ্রংশ-অৱহট্‌ঠৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ

ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ ইতিহাসত অপভ্রংশ-অৱহট্‌ঠ ভাষাৰ গুৰুত্ব সদায় আছে। অপভ্রংশ বা অপভ্রংশ-অৱহট্‌ঠৰ স্থিতিকাল সম্পর্কে আমি ইতিমধ্যে অধ্যায়টিৰ আৰম্ভণিতে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ; লগতে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে সাহিত্যিক প্ৰাকৃত আৰু আধুনিক ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ উদ্ভৱৰ মধ্যৱর্তী স্তৰটোৱেই অপভ্রংশ স্তৰ। 'অপভ্রংশ' শব্দটোৰ প্ৰসংগত এচাম পণ্ডিতৰ মত এই ক্ষেত্ৰত অতিকে গুৰুত্বপূর্ণ। যিসকলে সাহিত্যিক প্ৰাকৃত ভাষাই সময়ৰ লগে লগে সৰলতাৰ ফালে গতি কৰা আৰু এই সৰলতৰ ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰি উদ্ভৱ হোৱা ৰূপটোকে 'অপভ্রংশ' আখ্যা দিছিল। এইচাম পণ্ডিতৰ ভিতৰত গ্ৰীয়ার্ছন, পিশ্চেল, সুনীতি কুমাৰ চট্টোপাধ্যায়, উল্‌নাৰ, সুকুমাৰ সেনেই প্ৰধান। এইসকল পণ্ডিতে এইটো ধাৰণা কৰি লৈছিল যে প্ৰত্যেক সাহিত্যিক প্ৰাকৃতৰ একোটা অপভ্রংশ ৰূপ আছিল আৰু তাৰ পৰাই নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাবোৰৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ হ'বলৈ আৰম্ভ কৰে। অর্থাৎ সাহিত্যিক প্ৰকৃত আৰু নব্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ মধ্য স্থানৰ ভাষা ৰূপটোৱে অপভ্রংশ। তেওঁলোকে অপভ্রংশৰ বিকাশৰ ধাৰণাটো এনেধৰণে দিব বিচাৰে, — মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃত > মহাৰাষ্ট্ৰী অপভ্রংশ > মাৰাঠী; মাগধী প্ৰাকৃত > মাগধী অপভ্রংশ > অসমীয়া, বাংলা, ওড়ীয়া, মৈথিলী, মগহী, ভোজপুৰী; শৌৰসেনী প্ৰকৃত > শৌৰসেনী অপভ্রংশ > পশ্চিমা হিন্দী, গুজৰাষ্ঠী, ৰাজস্থানী; অর্ধ-মাগধী প্ৰাকৃত > অর্ধ মাগধী অপভ্রংশ > পূর্বী হিন্দী ইত্যাদি। এইদৰে প্ৰত্যেক প্ৰাকৃতৰে একোটা অপভ্রংশ ৰূপ কল্পনা কৰা হৈছে যদিও বহু পণ্ডিতে এই ধাৰণাটোক অস্বীকাৰ কৰে। তদুপৰি শৌৰসেনীৰ বাহিৰে আন প্ৰাকৃতৰ কোনো অপভ্রংশৰ নিদর্শনো পোৱা নাযায় গতিকে এই ধাৰণাত কিছু বিসংগতি নথকা নহয়। দ্বিতীয়তে অপভ্রংশৰ স্তৰ বা সময় খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় দশম শতাব্দীলৈকে ধৰা হয়। কিন্তু 'অপভ্রংশ' শব্দটোৰ ইতিহাস অনুধাৱন কৰিলে তাৰ বহু পূর্বেই এই শব্দৰ যে প্ৰয়োগ আছিল তাক জানিব পাৰি। খ্ৰীঃ পূঃ দ্বিতীয় শতাব্দী বুলি অনুমান কৰা পতঞ্জলিৰ *মহাভাষ্যতে* প্ৰথম 'অপভ্রংশ' শব্দটোৰ প্ৰয়োগ

অধ্যায় ৫ ঃ মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা — অপভ্ৰংশ স্তৰ

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ উদ্দেশ্য

৫.২ পৰিচয়

৫.৩ অপভ্ৰংশ-অৱহট্‌ঠৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ

৫.৪ অপভ্ৰংশৰ আঞ্চলিক ৰূপ

৫.৫ অপভ্ৰংশৰ ভাষাগত বৈশিষ্ট্য

৫.৬ অৱহট্‌ঠ বা অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ আৰু ইয়াৰ শ্ৰেণী বিভাজন

৫.৭ অৱহট্‌ঠৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য

৫.৮ অপভ্ৰংশ-অৱহট্‌ঠৰ উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য

৫.৯ অৱহট্‌ঠ আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সাদৃশ্য

৫.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

৫.১১ অধিক জানিবলৈ

৫.১২ অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

৫.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ শেষ উপস্তৰ অপভ্ৰংশৰ কাল আৰু ভাষাগত পৰিৱৰ্তনসমূহৰ বিৱৰণ লাভ কৰিব পাৰিব
- অপভ্ৰংশৰ ভাষাগত পৰিৱৰ্তন অথবা বিকাশৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি অপভ্ৰংশক যি দুটা শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হৈছে সেই বিষয়েও জানিব পাৰিব
- অপভ্ৰংশ-অৱহট্‌ঠৰ ভাষাৰ মাজত ভাষাগত তুলনা কৰিব পাৰিব
- তদুপৰি অপভ্ৰংশৰ বিভিন্ন আঞ্চলিক ৰূপ আৰু অৱহট্‌ঠৰো বিভিন্ন উপস্তৰসমূহৰ বিৱৰণ লাভ কৰিব, লগতে অসমীয়াৰ সৈতে সম্বন্ধৰো সম্ভেদ পাবলৈ সক্ষম হ'ব।

৫.২ পৰিচয়

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ শেষ স্তৰটোৱে হ'ল অপভ্ৰংশ স্তৰ। অৰ্থাৎ সাহিত্যিক প্ৰাকৃত আৰু আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ উদ্ভৱৰ মধ্যৱৰ্তী যিটো স্তৰ সেইটোৱে অপভ্ৰংশৰ স্তৰ। সময়ৰ বিচাৰত এই স্তৰটিৰ আনুমানিক স্থিতি কাল হ'ল খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা দশম শতিকালৈ। অৱশ্যে এইখিনিতে এটা কথা কৈ থোৱা সমীচীন হ'ব যে যদিও কথ্য অপভ্ৰংশৰ ব্যৱহাৰহে

- পুংলিঙ্গ, স্ত্ৰীলিংগ আৰু ক্লীৱলিঙ্গ এই তিনি প্ৰকাৰৰ লিঙ্গৰ ব্যৱস্থা আছিল। লিঙ্গভেদ একান্তভাৱে ***ব্যাক�ৰণগত বিষয়*** (Grammaticalness) আছিল। বৈদিকত কাৰকৰ সংখ্যা আছিল আঠটা।
- শব্দৰূপৰ ক্ষেত্ৰত বৈদিক ভাষা বৰ বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ আছিল; ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰ তুলনাত স্বৰান্ত শব্দৰ বৈচিত্ৰ্য অধিক আছিল।
- বৈদিক ভাষাৰ গঠন মূলতঃ ক্ৰিয়াকেন্দ্ৰিক (Verbal)।
- বৈদিকত ক্ৰিয়াৰ কাল পাঁচোটা— লট্ (বৰ্তমান), লৃট (ভৱিষ্যত), লঙ্ (অনদ্যতন অতীত), লিট (পৰোক্ষ অতীত) আৰু লুঙ্ (সামান্য অতীত)। লঙ্, লিট আৰু লুঙ্ — এই তিনিটা অতীত কালৰে প্ৰকাৰ ভেদ মাথোন। উল্লেখযোগ্য যে বৈদিকৰ কাল সময় ভিত্তিক নাছিল, ক্ৰিয়া সম্পাদনৰ ধৰণ বা প্ৰকৃতি (aspects) ভিত্তিকহে আছিল।
- ক্ৰিয়াৰ কালৰ দৰে ক্ৰিয়াৰ ভাবো আছিল পাঁচোটা— নিৰ্দেশক, অনুজ্ঞা, সম্ভাৱক, অভিপ্ৰায় আৰু নিৰ্বন্ধ।
- বৈদিক ক্ৰিয়া বিভক্তিৰ পৰস্মৈপদ আৰু আত্মনেপদ দুই ধৰণৰ ৰূপ আছিল।
- বৈদিকত ধাতুৰ আগত শতৃ, শানচ্ আদি প্ৰত্যয় যোগত ক্ৰিয়াজাত বিশেষণ আৰু তুমুন্-তৱৈ প্ৰভৃতি অসমাপিকা পদৰ প্ৰচুৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়।

ব্যাকৰণগত বিষয় ঃ বাক্যৰ গাঁথনিত পদৰ লগত পদৰ সমন্বয় সাধনৰ বাবে যিবোৰ ব্যাকৰণগত উপাদান অপৰিহাৰ্য বুলি বিবেচিত হয়, অৰ্থাৎ যিবোৰ যুক্ত নহ'লে বাক্যই গঠন হ'ব নোৱাৰে তাকে ব্যাকৰণগত বিষয় বোলে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ বৈদিকত স্বৰ ধ্বনিৰ সংখ্যা কেইটা?

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ বৈদিকত ক্ৰিয়াৰ কাল আৰু ক্ৰিয়াৰ ভাব কেইটাকৈ আছে?

.....

২.৭ বৈদিক আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ ভাষাগত পাৰ্থক্য

প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা বুলিলে আমি বৈদিক আৰু সংস্কৃত এই দুই ভাষা ৰূপকে বুজোঁ। গঠন আৰু বৈশিষ্ট্যৰ ফালৰপৰা সংস্কৃত ভাষা বৈদিক ভাষাৰ উত্তৰাধিকাৰী আৰু সেয়েহে বৈদিক আৰু সংস্কৃত মিলি প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা স্তৰ গঠিত হৈছে। ভাষাগত বিচাৰত দুয়োটা ভাষা ৰূপ কিছু পৰিমাণে ভিন্ন হ'লেও দুয়োটাৰে মাজত সাদৃশ্যৰ পৰিমাণেই বেছি। বৰ্ণমালাৰ ক্ষেত্ৰত (স্বৰ-ব্যঞ্জন) দুই-এটাৰ বাহিৰে প্ৰায়খিনিতে মিল দেখা যায়। সেইদৰে ৰূপতত্ত্বৰ ক্ষেত্ৰত তিনিটা বচন, তিনিটা লিংগ আৰু কাৰকৰ সমান ব্যৱহাৰ; প্ৰত্যয়ৰ যোগত শব্দ গঠন, ধাতুৰূপৰ দুটা ভাগ পৰস্মৈপদী আৰু আত্মনেপদী; সমাসবদ্ধ পদৰ ব্যৱহাৰ আৰু অক্ষৰযুক্ত ছন্দ ৰীতিৰ প্ৰাধান্য ইত্যাদি বৈশিষ্ট্য উভয় ভাষাতে দেখা যায়। অৱশ্যে এনে সাদৃশ্য থকাৰ পিছতো দুয়োটা

ভাষা ৰূপত ভালেকেইটা দিশত বৈসাদৃশ্যও দেখা যায়। বৈসাদৃশ্য অথবা পার্থক্যসমূহ মূলতঃ কোনবোৰ দিশত দেখা যায় তলত বহলাই আলোচনা কৰা হ'ল —

- **ধ্বনিতত্ত্বৰ দিশত ঃ** আমি ওপৰত উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে ধ্বনিতাত্ত্বিক দিশত বৈদিক আৰু সংস্কৃতৰ মাজত বৰ বিশেষ পার্থক্য নাই। কিন্তু কালগত ব্যৱধানৰ বাবে ধ্বনিৰ দুই-এটি পার্থক্য একেবাৰে নোহোৱাও নহয়। পার্থক্যবোৰ তলত দিয়া হ'ল —
  - ➢ প্রাচীন বৈদিকত হ্রস্ব ৯ আৰু দীর্ঘ ৯৯ এই দুয়োটা ধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ আছিল। কিন্তু সংস্কৃতত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ লোপ পালে। কেৱল 'ক্‌৯প্ত' ধাতুৰ বাহিৰে সংস্কৃতত ৯৯ৰ প্রয়োগ নায়েই। অৱশ্যে ৯৯ ৰ প্রয়োগ বৈদিকতো যথেষ্ট কম আছিল।
  - ➢ বৈদিকত মূর্ধন্য ধ্বনিৰ ব্যৱহাৰৰ সীমাবদ্ধতা আছিল, কিন্তু সংস্কৃতত মূর্ধন্য ধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ ব্যাপক ৰূপত দেখা যায়।
  - ➢ বৈদিকত কম্পিত মূর্ধন্য ধ্বনি 'ৰ'-ৰ কোনো পৰিৱর্তন নহয়; কিন্তু সংস্কৃতত কোনো কোনো শব্দত ৰ > ল-লৈ পৰিৱর্তন হয়। যেনে — ৰোহিত > লোহিত।
  - ➢ একেদৰে বৈদিকত পদ মধ্যস্থিত একক ঘোষ মহাপ্রাণ বর্ণ ঘ, ধ, ভ ধ্বনি উষ্ম 'হ'-লৈ ৰূপান্তৰিত হৈ উচ্চাৰণ হয়। কিন্তু সংস্কৃতত অপৰিৱর্তনীয় থাকে। যেনে — বৈদিকত গ্রভ > গ্রহ, ধিত > হিত; কিন্তু সংস্কৃতত গ্রভ আৰু ধিত হিচাপেই উচ্চাৰিত হয়।
  - ➢ বৈদিকত সন্ধি অপৰিহার্য নাছিল। গতিকে সন্ধিৰ গঠন প্রক্রিয়াও সৰল আছিল। কিন্তু বৈদিকৰ বিপৰীতে সংস্কৃতৰ সন্ধি প্রক্রিয়া জটিল আৰু সম্ভাব্য স্থলত সন্ধি প্রায় অপৰিহার্য আছিল।
  - ➢ বৈদিক সুৰাঘাত প্রধান ভাষা। সুৰৰ স্থান পৰিৱর্তনৰ বাবে বৈদিকত একেটা শব্দৰে স্থান অনুযায়ী অর্থ ভিন্ন হয়। তাৰ বিপৰীতে সংস্কৃত শ্বাসাঘাত প্রধান ভাষা।
- **ৰূপতত্ত্বৰ দিশত ঃ** বৈদিক আৰু সংস্কৃতৰ ৰূপতাত্ত্বিক দিশৰ পার্থক্যবোৰ এনেধৰণৰ —
  - ➢ বৈদিক আৰু সংস্কৃত দুয়োটা ভাষাৰূপতে বচন, লিংগ আৰু কাৰক একে ধৰণৰ আছিল যদিও সংস্কৃতত বচন আৰু কাৰকৰ প্রকৃতি কিছু সুকীয়া। যেনে — বৈদিকত দ্বিবচনৰ প্রয়োগ সীমিত। তদুপৰি বৈদিকত কর্তা, কর্ম, কৰণ, সম্প্রদান, অপাদান, অধিকৰণ, সম্বন্ধ পদ, সম্বোধন পদকলৈ সর্বমুঠ কাৰকৰ সংখ্যা আছিল আঠটা। কিন্তু সংস্কৃতত সম্বন্ধ আৰু সম্বোধন পদ কাৰকৰ অন্তর্ভুক্ত নাছিল।
  - ➢ বৈদিক আৰু সংস্কৃত উভয়তে বচন তিনিটা আছিল যদিও দ্বিবচনৰ প্রয়োগ বৈদিকত সীমিত আছিল। কেৱল প্রকৃতি-নির্দিষ্ট স্বাভাৱিক বা সহজাত যোৰ (Natural pairs) বুজোৱা প্রাণীৰ ক্ষেত্রতহে দ্বিবচনৰ প্রয়োগ হৈছিল। কিন্তু ইয়াৰ বিপৰীতে সংস্কৃতত যিকোনো দুটা বস্তু বুজাবলৈ দ্বিবচনৰ প্রয়োগ হৈছিল।
  - ➢ শব্দৰূপ আৰু ধাতুৰূপৰ মাজত দুয়োটা ভাষাৰ স্পষ্ট পার্থক্য দেখা যায়। বৈদিকত শব্দৰূপ বিপুল আৰু বিচিত্র। বৈদিকত শব্দৰূপত কিছুমান অতিৰিক্ত পদ পোৱা যায় যেনে — 'নৰ' শব্দৰ প্রথম-দ্বিতীয়াৰ দ্বিবচনত 'নৰা', তৃতীয়াৰ বহুবচনত 'নৰেভিঃ।

৪.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

বস্তুধর্মী প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ তলৰ প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়ক

ক) প্রাকৃত স্তৰৰ সময় নির্ধাৰণ কৰক।

খ) দুজন প্রাকৃত-বৈয়াকৰণৰ নাম লিখক।

গ) এখন প্রাকৃত গীতি-কাব্যৰ নাম লিখক।

ঘ) অসমীয়া ভাষা কোন প্রাকৃতৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে?

ঙ) *কর্পূৰ-মঞ্জৰী* কোন ভাষাত ৰচিত?

চুটি প্রশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ প্রাকৃত নামৰ তাৎপর্য ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ প্রাকৃতত সংস্কৃতৰ স্বৰধ্বনিৰ পৰিৱর্তন কেনেকৈ হৈছে লিখক।

প্রশ্ন ৩ ঃ সাহিত্যিক প্রাকৃতৰ উদ্ভৱ সম্পর্কে চমুকৈ লিখক।

প্রশ্ন ৪ ঃ চমুটোকা লিখক —

সমীভৱন, স্বৰভক্তি, স্বৰাগম, বর্ণ-বিপর্যয়, মহাৰাষ্ট্রী প্রাকৃত, শৌৰসেনী প্রাকৃত, মাগধী প্রাকৃত, প্রাকৃতৰ ৰূপতত্ত্ব, প্রাকৃতৰ ব্যঞ্জনধ্বনি।

ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ প্রাকৃত ভাষাৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ পালি আৰু প্রাকৃতৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য কিবা আছে নে? যদি আছে কেনেবোৰ দিশত এনে পার্থক্য দেখা যায় লিখক।

প্রশ্ন ৩ ঃ প্রাকৃতৰ শব্দৰূপৰ বৈশিষ্ট্য সম্পর্কে বহলাই লিখক।

প্রশ্ন ৪ ঃ প্রাকৃতৰ ধাতুৰূপৰ বৈশিষ্ট্য সম্পর্কে বহলাই লিখক।

প্রশ্ন ৫ ঃ সাহিত্যিক প্রাকৃত কাক বোলে? সাহিত্যিক প্রাকৃত কেইবিধ আৰু কি কি? প্রতিবিধৰে একোটি চমু পৰিচয় দিয়ক।

প্রশ্ন ৬ ঃ সাহিত্যিক প্রাকৃত কেইবিধ আৰু কি কি? শ্রেষ্ঠ প্রাকৃত কোনবিধ? ভাষাগত বৈশিষ্ট্যসহ বহলাই লিখক।

প্রশ্ন ৭ ঃ ধ্বনি পৰিৱর্তন প্রক্রিয়া মানে কি বুজে? উদাহৰণসহ বহলাই লিখক।

*** ***** ***

৪.৮ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) ঠাকুৰ, নগেন (২০০২); *পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশ ভাষা আৰু সাহিত্য;* গুৱাহাটী ঃ কে. এম. পাব্‌লিছিং।

২) ঠাকুৰ, নগেন (২০০৩); *পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষা;* গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্ৰকাশন।

৪) পাঠক, ৰমেশ (২০০৮); *ভাষা-বিজ্ঞানৰ ভূমিকা;* গুৱাহাটী ঃ অশোক বুক ষ্টল।

৩) ফুকন পাটগিৰি, দীপ্তি (২০০৬); *ভাষাতত্ত্ব;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

৫) শইকীয়া বৰা, লীলাৱতী (২০০২); *সংস্কৃত পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ব্যাকৰণ;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

বাংলা গ্ৰন্থ ঃ

৬) সেন, সুকুমার (২০০৭); *ভাষার ইতিবৃত্ত;* কলকাতা ঃ আনন্দ পাব্‌লিশার্স প্রাইভেট্ লিমিটেড্।

৪.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃত।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভৰতৰ *নাট্যশাস্ত্ৰত*।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সাহিত্যিক প্ৰাকৃত।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ যৌৱন।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অনুস্বাৰ (ং)ত পৰিণত হয়।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ মাগধী প্ৰাকৃতত।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সমীভৱন।

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ স্বৰাগম।

৯ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতক।

১০ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কথ্য ৰাজস্থানী।

কিন্তু সংস্কৃতত 'নৱ' শব্দৰ প্ৰথমা, দ্বিতীয়াৰ দ্বিবচনত 'নৱৌ', তৃতীয়াৰ বহু বচনত 'নৱৈঃ' পোৱা যায়।

- শব্দৰূপৰ দৰে ধাতুৰূপৰ বৈচিত্ৰ্যও বৈদিকত সংস্কৃততকৈ বেছি। বৈদিকত নিৰ্দেশক, অনুজ্ঞা, অভিপ্ৰায়, সম্ভাৱক, নিৰ্বন্ধ এই পাঁচটা ভাব আছিল। কিন্তু সংস্কৃতত অভিপ্ৰায় আৰু নিৰ্বন্ধ-ৰ উপস্থিতি দেখা নাযায়। সংস্কৃতত কেৱল নিৰ্বন্ধৰ ভাবৰ প্ৰয়োগ নিৰ্দেশার্থক 'মা' অব্যয়ৰ দ্বাৰা নিষ্পন্ন হৈছিল।
- ক্ৰিয়াৰূপৰ ক্ষেত্ৰতো বৈদিকৰ সৈতে সংস্কৃতৰ যথেষ্ট পাৰ্থক্য আছে। বৈদিক ভাষাৰ গঠন মূলতঃ ক্ৰিয়াকেন্দ্ৰিক, কিন্তু সংস্কৃতৰ গঠন নাম-মূলক (Nominal)।
- কালৰ ক্ষেত্ৰতো দুয়োটা ভাষা ৰূপৰ পাৰ্থক্য দেখা যায়। বৈদিকত কাল সময়ভিত্তিক নাছিল, বৰং ক্ৰিয়া সম্পাদনৰ প্ৰকৃতি বুজাইছিল । 'লিট্ (বৰ্তমান), 'লৃট্' (ভৱিষ্যত), 'লঙ্' (অনদ্যতন অতীত), 'লিট', (পৰোক্ষ অতীত) আৰু 'লুঙ্' (সামান্য অতীত)- এই পাঁচ প্ৰকাৰৰ ক্ৰিয়াৰ কালৰ ভিতৰত তিনি প্ৰকাৰেই অতীত কালৰ ভেদ প্ৰকাশক আছিল। সংস্কৃতত আকৌ 'লৃঙ্' (সম্ভাব্য অতীত) আৰু 'লুট্' (অনদ্যতম ভৱিষ্যত) নাম আন দুটা কালৰ ৰূপো পোৱা যায়।
- বৈদিক আৰু সংস্কৃত দুয়োটাই সমাসবদ্ধ ভাষা যদিও বৈদিকত বহু শব্দৰে গঠিত সমাসৰ প্ৰচলন নাছিল। বেছিভাগ ক্ষেত্ৰতে দুটা পদৰহে সমাস হৈছিল। কিন্তু বহুপদেৰে গঠিত সমাসৰ ব্যৱহাৰ সংস্কৃতৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য।
- উপসৰ্গ প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত দুয়োটা ভাষা ৰূপৰ মাজত পাৰ্থক্য পৰিলক্ষিত হোৱা দেখা যায়। বৈদিকত উপসৰ্গসমূহ ক্ৰিয়াৰ পূৰ্বত যোগ হোৱাৰ বাহিৰেও প্ৰায়েই সাধাৰণ ক্ৰিয়া-বিশেষণৰ দৰে স্বতন্ত্ৰ পদৰূপে ব্যৱহাৰো হৈছিল। সংস্কৃতত কিন্তু উপসৰ্গসমূহ শব্দৰ পূৰ্বতহে যোগ হৈছিল, স্বতন্ত্ৰ শব্দৰূপে নহয়।
- বৈদিকত কিছুমান সমৰূপ শব্দই (homonym) যুগ্মভাৱে ব্যৱহৃত হ'লেও বিভিন্ন অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছিল। যেনে 'অসুৰ' শব্দ বৈদিকত দুটা অৰ্থত ব্যৱহৃত হৈছিল। এটা 'প্ৰভু' আৰু আনটো 'ৰাক্ষস'। সংস্কৃতত 'ৰাক্ষস' অৰ্থটো ৰক্ষিত হৈছে।
- শব্দ ভাণ্ডাৰৰ ক্ষেত্ৰত আন এটা লক্ষ্য কৰিব লগীয়া পাৰ্থক্য হ'ল, সংস্কৃত শব্দ ভাণ্ডাৰত অষ্ট্ৰিক-দ্ৰাবিড় মূলীয় শব্দ ঠাহ খাই আছে। বৈদিকত অষ্ট্ৰিক-দ্ৰাবিড় মূলীয় শব্দৰ প্ৰৱেশ ঘটিলেও সংস্কৃতৰ তুলনাত তেনেই সীমিত।
- বেদত ব্যৱহৃত কিছুমান শব্দৰ অৰ্থ সংস্কৃতত ভালেখিনি পৃথক হৈ পৰিল। বৈদিকত 'বহ্নি' মানে হ'ল 'বাহক' অগ্নিৰ বিশেষণহে আছিল। সংস্কৃতত ইয়াৰ অৰ্থ সম্প্ৰসাৰণ ঘটি 'বহ্নি'ৰ অৰ্থ হ'ল অগ্নি। সেইদৰে বেদত 'দাস' এটা উপজাতিৰ নাম। সংস্কৃতত হ'লে ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল ভৃত্য বা চাকৰ।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৯ ঃ সংস্কৃতত $^{9}_{9}$-ৰ ব্যৱহাৰ আছেনে?

.....

প্রশ্ন নং ১০ ঃ সংস্কৃত আৰু বৈদিকত উপসর্গৰ ক্ষেত্রত দেখা পোৱা স্পষ্ট পার্থক্যটো কি?

.....

২.৮ সংস্কৃতত গুণ, বৃদ্ধি আৰু সম্প্রসাৰণ

সংস্কৃতত সাধাৰণ স্বৰধ্বনি অর্থাৎ অ, ই (ঈ), উ (ঊ), ঋ, ঌ- এই ধ্বনিকেইটাৰ স্থান ভেদে বিভিন্ন ধৰণে পৰিৱর্তন ঘটে। বিশেষকৈ শব্দ মূল বা ধাতুত বিভিন্ন প্রত্যয়ৰ যোগত নতুন শব্দ যেতিয়া গঠন কৰা হয় তেতিয়া ধাতু অক্ষৰত থকা উল্লিখিত স্বৰধ্বনিকেইটাৰ গুণগত পৰিৱর্তন ঘটে। এনে স্বৰ পৰিৱর্তনৰ ক্রম তিনিটা— গুণ, বৃদ্ধি আৰু সম্প্রসাৰণ। গুণ বা গুণিত ক্রমত স্বৰধ্বনিটো অবিকৃত থাকে অথবা একে পর্যায়ত আন ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। দ্বিতীয় ক্রম অর্থাৎ বৃদ্ধি বা বর্ধিত ক্রমত স্বৰধ্বনিটো দীর্ঘ হয় আৰু তৃতীয় অর্থাৎ সম্প্রসাৰণ বা ক্ষয়িত ক্রমত স্বৰধ্বনিটো লুপ্ত বা অত্যন্ত ক্ষীণ হৈ পৰে। ইয়াকে সংস্কৃতত স্বৰৰ গুণ, বৃদ্ধি আৰু সম্প্রসাৰণ বোলে। তলত উদাহৰণ দিয়া হ'ল —

- **স্বৰৰ গুণ ঃ** সংস্কৃতত গুণ স্বৰৰ সংখ্যা পাঁচোটা — অ, এ, ও, অৰ্ আৰু এল্। 'অ' স্বৰ যদি 'অ' হিচাপেই থাকে অথবা ই /ঈ > এ, উ /ঊ >ও,ঋ> অৰ্ আৰু ঌ> এল্ হোৱাকে সংস্কৃতৰ গুণ স্বৰ বোলে। যেনে —

  অ> অ ঃ দহ্ + ক্ত = দগ্ধ

  ই /ঈ> এ ঃ ছিদ্ + নিচ্ + তি = ছেদয়তি

  উ /ঊ >ও ঃ চন্দ্র + উদয়ঃ = চন্দ্রোদয়

  ঋ > অৰ্ ঃ কৃ + অনট্ = কৰণ

  ঌ > এল্ ঃ তৰ + ঌ কাৰ = অ্বল্কাৰ ইত্যাদি।

- **স্বৰৰ বৃদ্ধি ঃ** গুণ স্বৰৰ দৰে সংস্কৃতত বৃদ্ধি স্বৰো পাঁচোটা— আ, ঐ, ঔ, আৰ আৰু আল্। মনত ৰাখিবলগীয়া কথাটো হ'ল বৃদ্ধিত মূল হ্রস্ব ধ্বনি দীর্ঘ হয়। যেনে —

  অ> আ ঃ পদ + ঘঞ = পাদঃ

  ই/ ঈ > ঐঃ শিৱ + ষত = শৈৱ

  উ /ঊ >ঔঃ কুৰু + ষত = কৌৰৱ

  ঋ > আৰ্ ঃ কৃ + ণ্যৎ = কার্য

  উল্লেখযোগ্য যে অল্ > আল হোৱা উদাহৰণ বিৰল।

- **স্বৰৰ সম্প্রসাৰণ ঃ** 'সম্প্রসাৰণ' হ'ল ধাতুৰ ঘৰৰ গুণগত পৰিৱর্তনৰ ক্ষয়িত ৰূপ। অর্থাৎ মূল

প্রশ্ন নং ১০ ঃ শৌৰসেনীৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা এটি উপভাষাৰ নাম লিখক।

.....

৪.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ উপস্তৰসমূহৰ ভিতৰত খ্রীষ্টীয় প্রথম শতাব্দীৰ পৰা খ্রীষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দীৰ ভিতৰত কাল নিৰূপণ কৰা 'প্রাকৃত' স্তৰটো অন্যতম। প্রথম শতাব্দী বুলি ধৰি লোৱাৰ মূল কাৰণটো হ'ল এই শতাব্দীৰ পৰাই আচলতে সংস্কৃত নাটকত প্রাকৃতে প্রৱেশ কৰে।
- 'প্রাকৃত' নামৰ তাৎপর্য প্রসংগত বিভিন্ন পণ্ডিতৰ মত চালি-জাৰি ক'ব পাৰি যে ব্যাকৰণৰ নীতি-নির্দেশনা বা ৰীতি-নীতিৰ দ্বাৰা সংস্কাৰ নোহোৱা প্রাকৃতজনৰ বা সাধাৰণ জনসাধাৰণৰ যি স্বাভাৱিক ভাষাৰূপ সিয়ে প্রাকৃত।
- 'প্রাকৃত' শব্দটোৰ প্রথম উল্লেখ পোৱা যায় খ্রীষ্টীয় দ্বিতীয় শতাব্দীৰ ভৰতৰ *নাট্যশাস্ত্র* আৰু খ্রীষ্টীয় সপ্তম শতাব্দীৰ দণ্ডীৰ *কাব্যাদর্শত*।
- বিভিন্ন উপস্তৰেৰে সংযুক্ত মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্যবোৰ বহুক্ষেত্রত মিল দেখা গ'লেও 'প্রাকৃত' উপস্তৰটিৰ নিজস্ব বৈশিষ্ট্যও কেতবোৰ আছে। এই সকলোবোৰ বৈশিষ্ট্য পালিতকৈও বহুক্ষেত্রত সৰল ৰূপত দেখা যায়।
- ধ্বনি পৰিৱর্তন ভাষাৰ এক উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। এই পৰিৱর্তন এক প্রক্রিয়াৰ মাধ্যমেৰেহে হয়। প্রাকৃততো এনে বিভিন্ন প্রক্রিয়াৰ মাজেৰে ধ্বনিৰ পৰিৱর্তন হৈ ভাষাটোৱে সৰলীকৰণ ৰূপ লাভ কৰিছিল। এনে প্রক্রিয়াৰ ভিতৰত সমীভৱন, স্বৰভক্তি, স্বৰাগম, বর্ণ-বিপর্যয় আদি উল্লেখযোগ্য।
- মহাৰাষ্ট্রী, শৌৰসেনী, পৈশাচী, মাগধী আৰু অর্ধ-মাগধী — এই পাঁচবিধ সাহিত্যিক প্রাকৃতেৰে 'সাহিত্যিক প্রাকৃত' স্তৰটি সমৃদ্ধ। এই আটাইকেইটা প্রাকৃতেই আঞ্চলিক ৰূপৰ মাধ্যমত গঢ় লৈ উঠিছিল যদিও এই প্রাকৃতসমূহ সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ আদর্শতহে গঢ় লৈ উঠিছিল। অর্থাৎ থোৰতে ক'ব পাৰি সংস্কৃতত প্রাকৃত বৈয়াকৰণসকলে প্রাকৃতৰ সাহিত্যিক ভাবাদর্শক লৌকিক বা থলুৱা ৰূপৰ পৰা গ্রহণ কৰি পৰিমার্জিত ৰূপত একোটা সাহিত্যিক প্রাকৃত গঢ়ি তুলিছিল। সেয়েহে এই প্রাকৃতবোৰক কোনো-কোনোৱে কৃত্রিম প্রাকৃত ভাষা বুলি ক'ব খোজা দেখা যায়।

মাগধী প্ৰাকৃতৰ সৰ্বপ্ৰাচীন সাহিত্যিক নিদৰ্শন জোগীমাৰা গুহাত প্ৰাপ্ত 'শুতনুকা' প্ৰত্নলিপিত পোৱা গৈছে। এই প্ৰাকৃত সংস্কৃত নাটকত অশিক্ষিত সাধাৰণ স্তৰৰ লোকৰ ভাষা হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণ পুৰুষোত্তম, মাৰ্কণ্ডেয় আদিয়ে শাকৰী, চাণ্ডালী, টক্কী বা ঢক্কী আদি কেইবাটাও এই প্ৰাকৃতৰ উপভাষা থকাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। মাগধী প্ৰাকৃতৰ ভাষাগত বিশেষত্ব কেইটামান হ'ল—

- শ ধ্বনিৰ প্ৰয়োগ মাগধী প্ৰাকৃতৰ ধ্বনিতাত্ত্বিক দিশত উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। যিটো ধ্বনি আন প্ৰাকৃতত দেখা নাযায়। যেনে— সপ্ত > শত্ত, সীতা > শীতা, পুৰুষ > পুলিশ।
- ৰ > ল হোৱা এই প্ৰাকৃতৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য। যেনে— ৰাজ্য > লাজা, সুৰা > শুলা, ৰোহিতা > লোহিদ।
- জ > য হয়; যেনে — জানাতি > যাণাদি, সহজঃ > সহযে।
- স্বাৰ্থিক '-ক' প্ৰত্যয়ৰ প্ৰচুৰ প্ৰয়োগ মাগধীৰ ৰূপতত্ত্বৰ এটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। যেনে — ভর্তৃকাঃ > ভষ্টকে।

৪.৬.৫ অৰ্ধ-মাগধী প্ৰাকৃত

প্ৰাচীন শূৰসেন আৰু মগধৰ মধ্যৱৰ্তী অঞ্চলৰ কথ্য ভাষাৰ ভিত্তিত এইবিধ প্ৰাকৃত গঢ় লৈ উঠিছিল। এইবিধ সাহিত্যিক প্ৰাকৃতৰ মাধ্যমত প্ৰধানভাৱে জৈন ধৰ্মমূলক সাহিত্য ৰচিত হৈছিল। সেয়ে এইবিধ প্ৰাকৃতক জৈন প্ৰাকৃত বুলিও কোৱা হয়। সম্ভৱতঃ মাগধী প্ৰাকৃতৰ প্ৰতিৱেশী আৰু মাগধীৰ সৈতে থকা ভাষাতাত্ত্বিক দিশৰ কিছু মিলৰ বাবেই এইবিধ প্ৰাকৃতে অৰ্ধ-মাগধী নাম পালে।

আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যৰ পূৰ্বী-হিন্দী শাখাৰ অৱধী, বঘেলী, ছত্তিশগড়ী আদিৰ সৈতে অৰ্ধ-মাগধীৰ সম্পৰ্ক আছে বুলি সিদ্ধান্তলৈ অহা হৈছে। ভাষাগত বৈশিষ্ট্যৰ ক্ষেত্ৰত উল্লেখযোগ্য হ'ল —

- 'ৰ' আৰু 'ল' দুয়োটা ধ্বনিয়েই অৰ্ধ-মাগধীত ব্যৱহাৰ দেখা যায়। যেনে— দাৰুণ > দাৰুণ, দালুন।
- স্বৰ মধ্যৱৰ্তী লুপ্ত ব্যঞ্জনৰ ঠাইত শ্ৰুতি 'য়'ৰ প্ৰয়োগ হয়। যেনে — সকল > সয়ল, শৃগাল > সিয়াল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ শ্ৰেষ্ঠ সাহিত্যিক প্ৰাকৃত বুলি কোনবিধ সাহিত্যিক প্ৰাকৃতক অভিহিত কৰা হয়?

.....

শব্দ বা ধাতু অক্ষৰত থকা অৰ্ধব্যঞ্জন (য়, ৱ) আৰু তৰল ধ্বনি (ৰ,ল)ৰ গুণৰ অৱক্ষয় ৰূপেই সম্প্ৰসাৰণ। যেনে —

য়/ ই ঃ যজ্ + ক্তিণ = ইষ্টিঃ

ৱ/ উ ঃ ৱদ + ক্তিণ = উক্তি

ৱ/ ঋ ঃ শ্রু + তি = শ্রুনোতি ইত্যাদি।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১১ ঃ সংস্কৃতত গুণ আৰু বৃদ্ধি স্বৰ কেইটাকৈ আছে?

.....

২.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ আদি স্তৰটোক 'প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা' নামেৰে জনা যায়। 'বৈদিক আৰু 'সংস্কৃত' হৈছে প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সাহিত্যিক ভাষা ৰূপ। 'বৈদিক'ৰ আকৌ দুটা উপশাখা পোৱা যায় — 'প্ৰাচীন বৈদিক' আৰু 'অৰ্বাচীন বৈদিক'। এই বৈদিক ভাষাই হ'ল প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন। সংস্কৃত ভাষাটোৱে খ্ৰীঃ পূঃ পঞ্চম শতিকামানত সাহিত্যিক ভাষাৰূপে গঢ় লয়। বৈদিক আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ ভাষিক বৈশিষ্ট্য তথা বৈচিত্ৰ্য লক্ষ্য কৰা যায়।
- বেদৰ ভাষাই বৈদিক, এই কথা আমি সকলোৱে জানো। আমি লগতে এইটোও জনা উচিত যে আৰ্যসকলৰ প্ৰাচীন গ্ৰন্থ বেদৰ ভাষা আছিল 'প্ৰাচীন বৈদিক', আনহাতে আন তিনিখন অৰ্থাৎ *সাম, যজুঃ* আৰু *অথৰ্ব* আছিল 'অৰ্বাচীন বৈদিক'ত ৰচিত। উল্লেখযোগ্য যে এই তিনিখন বেদৰ বাহিৰেও ব্ৰাহ্মণ-উপনিষদ-আ�ৰণ্যকৰ ভাষাও আছিল 'অৰ্বাচীন বৈদিক'।
- উক্ত চাৰিবেদৰ ভিতৰত *ঋক্, সাম* আৰু *যজুঃ* যজ্ঞীয় বেদৰ অন্তৰ্গত, আনহাতে *অথৰ্ব* হৈছে অযজ্ঞীয় বেদৰ অন্তৰ্গত। যজ্ঞীয় অথবা অযজ্ঞীয় যিয়েই নহওক বেদৰ প্ৰধান ভাগ দুটা— পূৰ্ব মীমাংসা আৰু উত্তৰ মীমাংসা। পূৰ্ব মীমাংসাক কৰ্ম কাণ্ড আৰু উত্তৰ মীমাংসাক জ্ঞান কাণ্ড হিচাপে জনা যায়।
- প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ স্তৰটোক সামগ্ৰিকভাৱে বৈদিক আৰু সংস্কৃত— এই দুটা বহল আৰু স্পষ্ট ভাগত ভাগ কৰা হৈছে যদিও অথবা ভাষাৰ বিচাৰত দুয়োটা ভাষা ৰূপৰ মাজত পাৰ্থক্য থাকিলেও অধিক ক্ষেত্ৰতেই বৈসাদৃশ্যতকৈ সাদৃশ্যহে আছিল লক্ষ্য কৰিবলগীয়া।

২.১০ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) ঠাকুৰ, নগেন (২০০২); *পালি-প্ৰাকৃত- অপভ্ৰংশ ভাষা আৰু সাহিত্য;* গুৱাহাটী ঃ কে. এ. পাব্‌লিছিং।

২) ঠাকুৰ, নগেন (২০০৩); *পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষা;* গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্ৰকাশ।

৩) পাঠক, ৰমেশ (২০০৮); *ভাষা-বিজ্ঞানৰ ভূমিকা;* গুৱাহাটী ঃ অশোক বুক ষ্টল।

৪) শইকীয়া বৰা, লীলাৱতী (২০০২); *সংস্কৃত পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ব্যাকৰণ;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা

৫) শইকীয়া বৰা, লীলাৱতী আৰু ফুকন পাটগিৰি, দীপ্তি (সম্পাঃ) (২০০২); *ভাষা-জিজ্ঞাসা;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

বাংলা গ্ৰন্থ ঃ

৬) মজুমদাৰ, পৰেশচন্দ্ৰ (১৯৭১); *সংস্কৃত ও প্ৰাকৃত ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশ;* কলকতা।

৭) সেন, সুকুমার (২০০৭); *ভাষার ইতিবৃত্ত;* কলকাতা ঃ আনন্দ পাবলিশার্স প্রাইভেট লিমিটেড।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

৮) Kakati, B. (2007). *Assamese: Its Formation and Development.* Guwahati : Lawayer's Book Stall.

২.১১ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ জ্ঞান, অর্থাৎ য'ৰ পৰা জ্ঞান আহৰণ কৰা হয়।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ দুটা, পূর্ব মীমাংসা আৰু উত্তৰ মীমাংসা।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ *ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণ।*

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বৈদিক।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ *শব্দানুশাসনম্।*

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ উদীচ্য।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ চৈধ্যটা।

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পাঁচকৈ।

(শৌৰসেনী)।

➢ সপ্তমীৰ একবচন, 'স্মিন', মহাৰাষ্ট্ৰীত 'স্ম' হয় কিন্তু শৌৰসেনীত 'ম্হি' হয়। যেনে— সৱস্মিন্ > সব্ৱম্হি।

বংগাৰু, বুন্দেলী, কনৌজী, কথ্য ৰাজস্থানী, ব্রজভাষা আদি পশ্চিমা হিন্দীৰ অন্তর্গত বিভিন্ন আধুনিক ভাৰতীয় আর্যভাষা-উপভাষা শৌৰসেনীৰ পৰাই হৈছিল বুলি সিদ্ধান্ত কৰা হৈছে।

৪.৬.৩ পৈশাচী প্রাকৃত

উত্তৰা-পশ্চিমা কথ্য ৰূপৰ ভিত্তিত পৈশাচী প্রাকৃতৰ জন্ম। পৈশাচী প্রাকৃতক সাহিত্যিক প্রাকৃতৰ অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে যদিও ইয়াৰ কোনো সাহিত্য সম্পদ ৰচনাৰ প্রমাণ পোৱা নাযায়। তদুপৰি সংস্কৃত নাটককে ধৰি কোনো শিষ্ট সাহিত্যত ইয়াৰ প্রয়োগৰ প্রমাণ পোৱা নাযায়। অৱশ্যে লোকসাহিত্যত এই প্রাকৃতৰ যথেষ্ট সমাদৰ আছিল। খ্রীষ্টীয় দ্বিতীয় শতাব্দীৰ গুণাঢ্য নামৰ পণ্ডিত এজনে বিবিধ লোককথাৰ সমাৱেশেৰে পৈশাচীত *বড্ডকথা* (বৃহৎকথা) নামৰ গ্রন্থ এখন ৰচনা কৰে বুলি প্রসিদ্ধি আছে। অৱশ্যে মূল পৈশাচীত লিখা গ্রন্থখন বর্তমান লুপ্ত।

পৈশাচীৰ সৈতে শৌৰসেনীৰ মিল দেখা যায়। তদুপৰি দর্দ, কাফিৰ আৰু কাশ্মীৰী ভাষাৰ প্রাচীন স্তৰৰ লগত ইয়াৰ মিল থকাৰ কথা দুই-এজন ভাষাতাত্ত্বিকে উল্লেখ কৰিছে। হেমচন্দ্রই ব্যাকৰণত পৈশাচীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ উপৰি 'চুলিগ পৈশাচী' নামে আন এক উপভাষাৰো উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰ বাহিৰেও পাণ্ডেয়, পাঞ্চাল, কেকয় আদি পৈশাচী উপভাষাৰ নাম পোৱা যায়। পৈশাচী প্রাকৃতৰ কেইটামান উল্লেখযোগ্য ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য হ'ল —

➢ স্বৰ মধ্যৱর্তী ঘোষ ব্যঞ্জন অঘোষীভৱন হয়। যেনে— গগন > গকন, বাৰিদ > বাৰিত।

➢ শ, ষ > স হয়। যেনে— বিষম > বিসম, শীল > সিল।

➢ কর্মবাচ্যৰ য > - য্য হয়। যেনে— গীযতে > গিয্যতে।

৪.৬.৪ মাগধী প্রাকৃত

মাগধী ভাৰতৰ পূব অঞ্চলৰ প্রাকৃত। প্রাচীন মগধক কেন্দ্র কৰি এইবিধ প্রাকৃত গঢ় লৈ উঠা বুলি অনুমান কৰা হৈছে। প্রাকৃত ভাষাবিদ উল্‌নাৰেও মগধকেই মাগধী প্রাকৃতৰ উৎপত্তি স্থল বুলি অভিহিত কৰিছে। এই প্রাকৃতৰ পৰাই আধুনিক ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ অন্যতম ভাষাৰূপ ভোজপুৰী-মগহী-মৈথিলী আৰু অসমীয়া-বাংলা-ওৰিয়া এই ভাষাসমূহৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ হয় বুলি সিদ্ধান্ত কৰা হৈছে।

কৰা হৈছে। এইবিধ প্ৰাকৃতক আদৰ্শ প্ৰাকৃত বা মান বিশিষ্ট (Standard) প্ৰাকৃতো আখ্যা দিয়া হয়। সেয়ে ইয়াৰ তুলনাতে আন প্ৰাকৃতৰ লক্ষণ আৰু বৈশিষ্ট্যবোৰ আলোচনা কৰা হয়। বৰৰুচি, হেমচন্দ্ৰ আদি প্ৰসিদ্ধ প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণসকলেও মহাৰাষ্ট্ৰীৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব স্বীকাৰ কৰি 'শেষং মহাৰাষ্ট্ৰীৱৎ' বুলি মন্তব্য কৰিছে। আচাৰ্য দণ্ডীয়েও তেওঁৰ *কাব্যাদৰ্শত* 'মহাৰাষ্ট্ৰী শ্ৰয়াং ভাষাং প্ৰকৃষ্ট প্ৰাকৃতং' বুলি মহাৰাষ্ট্ৰীকে প্ৰাকৃতৰ শ্ৰেষ্ঠ বুলি অভিহিত কৰিছে।

ভাষাৰ দিশতে নহয় সাহিত্যৰ দিশতো আন প্ৰাকৃতৰ তুলনাত এই প্ৰাকৃতৰ সাহিত্য যথেষ্ট চহকী। এই প্ৰাকৃতত ৰচিত মহাকাব্য প্ৰসৰসেনৰ *সেতুবন্ধ বা ৰাৱনবহো* বা *দহমুহবহো* অথবা গীতি-সাহিত্যৰ নিদৰ্শন হালৰ *গাহাসত্তসঈ* অথবা জয়বল্লভৰ দ্বাৰা সংগৃহীত *বজ্জালগ্গ* মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰ অমৰ সৃষ্টি। উল্লেখযোগ্য যে সংগীতময়তা বা গীতিময়তা মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য।

মহাৰাষ্ট্ৰীৰ উদ্ভৱ স্থল দাক্ষিণাত্যৰ উত্তৰাংশৰ পৰা মহাৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজস্থান পৰ্যন্ত। মাৰাঠী ভাষাৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশত মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰ যোগসূত্ৰ স্বীকাৰ কৰা হয়। ধ্বনিগত দিশত মহাৰাষ্ট্ৰীৰ তিনিটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল —

- স্বৰ মধ্যস্থিত অল্পপ্ৰাণ ধ্বনিৰ লোপ হয়। যেনে— গচ্ছতি > গচ্ছই, ৰজনী > ৰঅণী।
- 'শ'/'ষ' প্ৰায়ে স হয়। যেনে— শাখা > সাহা, শীৰ্ষ > সীস।
- ঋ > উ, ই; আনহাতে ক্ষ > চ্ছ,ছ হয়। যেনে— ঋষি > ইসি, অক্ষি > অচ্ছি, ক্ষণ > ছণ।

৪.৬.২ শৌৰসেনী প্ৰাকৃত

বৰ্তমান মথুৰা-দিল্লী-মীৰাট আদি অঞ্চল সামৰি লোৱা প্ৰাচীন শূৰসেন দেশৰ নাম অনুযায়ী এই অঞ্চলৰ প্ৰাকৃতৰ নাম শৌৰসেনী। মহাৰাষ্ট্ৰীৰ সৈতে ইয়াৰ বৰ বেছি মৌলিক পাৰ্থক্য নাই। তদুপৰি সংস্কৃতৰ লগতো ইয়াৰ সম্বন্ধ নিকটৱৰ্তী। ইয়াৰ মূল কাৰণ হ'ল সংস্কৃত ভাষা-চৰ্চাৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰভূমি 'মধ্যদেশ'ৰ শূৰসেন অঞ্চলতে এইবিধ প্ৰাকৃত গঢ় লৈ উঠিছিল। সংস্কৃত নাটকত সম্ভ্ৰান্ত নায়কে সংস্কৃতত আৰু নাৰী, বিদূষক, জ্যোতিষী আদিয়ে শৌৰসেনীত কথা-বতৰা পতালৈ চাই সংস্কৃতৰ সৈতে শৌৰসেনীৰ নিবিড় সম্বন্ধ আছে বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। ৰাজশেখৰৰ *কৰ্পূৰমঞ্জৰী* শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰ শ্ৰেষ্ঠ কীৰ্তি।

মহাৰাষ্ট্ৰীৰ তুলনাত শৌৰসেনীৰ প্ৰধান কেইটামান ভাষাগত বৈশিষ্ট্য হ'ল—

- স্বৰ মধ্যস্থিত 'ত' মহাৰাষ্ট্ৰীত লোপ হোৱাৰ বিপৰীতে শৌৰসেনীত 'দ' হয়। যেনে— এতি > এই (মহাৰাষ্ট্ৰী), এদি (শৌৰসেনী); হিত > হিঅ (মহাৰাষ্ট্ৰী), হিদ

৯ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ নাই।

১০ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বৈদিকৰ উপসৰ্গ ক্ৰিয়াৰ পূৰ্বত যোগ হোৱাৰ বাহিৰেও স্বতন্ত্ৰ পদৰূপেও ব্যৱহাৰ হৈছিল, কিন্তু সংস্কৃতত উপসৰ্গসমূহ শব্দৰ পূৰ্বতহে যোগ হৈছিল, স্বতন্ত্ৰ শব্দৰূপে নহয় ।

১১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পাঁচটাকৈ।

২.১২ আৰ্হি প্ৰশ্ন

বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ তলত দিয়া প্ৰশ্নসমূহৰ উত্তৰ লিখক —

(ক) 'ভাৰতীয় আৰ্যভাষা'ৰ আদি স্তৰটিৰ নাম কি?

(খ) আৰ্যসকল ভাৰতবৰ্ষত কেতিয়া প্ৰৱেশ কৰিছিল?

(গ) প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ নৱীনতৰ ভাষা ৰূপটোৰ নাম কি?

চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ এটি চমু পৰিচয় যুগুতাওক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ বৈদিক সাহিত্যৰ এটি পৰিচয়মূলক টোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সামগ্ৰিক বৈশিষ্ট্যসমূহ উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ সংস্কৃতৰ গুণ, বৃদ্ধি আৰু সম্প্ৰসাৰণ মানে কি বুজায়, উদাহৰণসহ বুজাই লিখক।

ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সময় আৰু তাৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্যসমূহ উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ বৈদিক আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ এটি পৰিচয়মূলক আলোচনা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ বৈদিক ভাষাৰ ভাষাতাত্ত্বিক বিশেষত্বসমূহ উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ বৈদিক আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ ধ্বনিতাত্ত্বিক দিশৰ পাৰ্থক্যসমূহ বিশ্লেষণ কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ বৈদিক আৰু সংস্কৃতৰ ৰূপতাত্ত্বিক বিশেষত্বসমূহ লিখক।

প্ৰশ্ন ৬ ঃ বৈদিক আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ এটি তুলনামূলক আলোচনা যুগুত কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৩ ঃ মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা — পালি স্তৰ

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য
৩.২ পৰিচয়
৩.৩ মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ স্তৰ
৩.৪ মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ভাষাগত বৈশিষ্ট্য
৩.৫ পালি ভাষাৰ উৎপত্তি
৩.৬ পালিৰ উদ্ভৱ স্থল
৩.৭ ‘পালি’ নামৰ তাৎপৰ্য
৩.৮ পালি ভাষাৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য
৩.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
৩.১০ অধিক জানিবলৈ
৩.১১ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
৩.১২ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ অন্যতম প্ৰধান স্তৰ মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ উপস্তৰসমূহ বিভাজন কৰি দেখুৱাব পাৰিব
- পালি ভাষাৰ ভাষিক পৰিচয় লাভ কৰিব পাৰিব
- পালিৰ উদ্ভৱৰ ইতিহাস, ‘পালি’ নামৰ তাৎপৰ্যৰ লগতে পালি সাহিত্যৰো সাধাৰণ পৰিচয় লাভ কৰিব।

৩.২ পৰিচয়

পূৰ্বৰ অধ্যায় দুটিৰ প্ৰথমটি অধ্যায়ৰ অধ্যয়নৰ পৰা নিশ্চয় জানিব পাৰিলে ভাৰতত আৰ্য নামৰ ভাষা গোষ্ঠীটোৰ প্ৰৱেশৰ ইতিহাস। যি সময়ত এই গোষ্ঠীটোৰ লোকসকল ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰিছিল সেই সময়ত তেওঁলোক পূৰ্বৰ যাযাবৰী জীৱন পৰিহাৰ কৰি কৃষিজীৱী জাতিত পৰিণত হৈছিল। লাহে লাহে তেওঁলোকৰ পৰিসৰ বাঢ়ে আৰু স্থানীয় লোকসকলেও তেওঁলোকৰ উন্নত কৃষি পদ্ধতিৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হয়। আৰ্যভাষা আৰু সভ্যতাৰ প্ৰসাৰণৰ লগে লগে সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ দিশতো এওঁলোকে মনোনিৱেশ কৰে। ভাৰতবৰ্ষত প্ৰৱেশ কৰা সময়ৰে পৰা বৰ্তমান সময়লৈ এই সুদীৰ্ঘ সময়ছোৱালৈ লক্ষ্য কৰিলে এইটো স্পষ্ট হয় যে এই সময়ছোৱাত অন্যান্য

বিপৰ্যয়। পালি-প্ৰাকৃত স্তৰত এই নিয়মেৰে একাধিক ধ্বনি পৰিৱৰ্তন হোৱা দেখা গৈছিল।

হ্রদ > ৰহদ (পালি), দহ (প্ৰাকৃত)

প্রশ্ন > পণ্হ (পালি/প্ৰাকৃত)

জ্যোৎস্না > জোন্হা (পালি/প্ৰাকৃত) ইত্যাদি।

এইসমূহ প্ৰধান প্ৰক্ৰিয়াৰ বাহিৰেও অল্পপ্ৰাণ ধ্বনি মহাপ্ৰাণ হোৱা (মহাপ্ৰাণতা); মহাপ্ৰাণ ধ্বনি অল্পপ্ৰাণ হোৱা (অল্পপ্ৰাণতা); স্বৰলোপ (আদি, মধ্য, অন্তস্বৰ); অথবা স্বৰাগম ইত্যাদিৰ জৰিয়তেও পালি-প্ৰাকৃতত একশ্ৰেণীৰ ধ্বনি পৰিৱৰ্তন হৈছিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৭ ঃ ওচৰা-উচৰিকৈ থকা দুটা ধ্বনিয়ে এটাৰ প্ৰভাৱত আনটোৱে সমৰূপতা লাভ কৰা প্ৰক্ৰিয়াবিধ কি?

.....

প্রশ্ন নং ৮ ঃ এটা আগমমূলক ধ্বনি পৰিৱৰ্তন প্ৰক্ৰিয়াৰ নাম উল্লেখ কৰক।

.....

৪.৬ সাহিত্যিক প্ৰাকৃত আৰু ইয়াৰ পৰিচয়

খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতাব্দীমানৰ ভিতৰত ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলত প্ৰচলিত প্ৰাকৃতবোৰে অঞ্চল বিশেষে আঞ্চলিক বৈশিষ্ট্যৰে গঢ় লৈ বিভিন্ন আঞ্চলিক নামেৰে পৰিচিত হৈ পৰে। এই আঞ্চলিক ৰূপবোৰৰ মাধ্যমেদি অনেক সাহিত্যাদিও সৃষ্টি হৈছিল। সাহিত্য আদি সৃষ্টি হোৱা বাবে প্ৰাকৃতৰ এই আঞ্চলিক ৰূপবোৰক সাহিত্যিক প্ৰাকৃত নাম দিয়া হৈছে। এই সাহিত্যিক প্ৰাকৃত ঘাইকৈ পাঁচবিধ পোৱা যায় — মহাৰাষ্ট্ৰী, শৌৰসেনী, পৈশাচী, মাগধী আৰু অর্ধ-মাগধী।

এইখিনিতে এটা কথা কৈ থোৱা ভাল হ’ব যে যদিও এই সাহিত্যিক প্ৰাকৃতবোৰ আঞ্চলিক ৰূপৰ মাধ্যমত বা ভেটিত গঢ় লৈ উঠা প্ৰাকৃত বুলি কোৱা হৈছে, কিন্তু সেই প্ৰাকৃতৰ ৰূপবোৰত সম্পূৰ্ণ আঞ্চলিক কথ্যৰূপবোৰ দেখিবলৈ পোৱা নগৈছিল; এই প্ৰাকৃতসমূহ সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ আদর্শতহে গঢ় লৈ উঠিছিল। সেই পিনৰ পৰা এই প্ৰাকৃতবোৰক কৃত্ৰিম প্ৰাকৃত ভাষা বুলিহে ক’ব পাৰি। অৱশ্যে এইবোৰত লৌকিকতা যে একেবাৰে নাছিল তেনেও নহয়। কিন্তু সংস্কৃততে প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণসকলে প্ৰাকৃতৰ সাহিত্যিক যি ভাবাদর্শ তাক লৌকিক ৰূপৰ পৰাই গ্ৰহণ কৰি পৰিমার্জিত ৰূপত গঢ়ি তুলিছিল। সেয়ে সাহিত্যিক প্ৰাকৃতসমূহে কথ্যধর্মী গুণ বহুখিনি হেৰুৱাই কৃত্ৰিম সাধু ভাষাৰূপে আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল। সি যি কি নহওক তলত পাঁচোটা সাহিত্যিক প্ৰাকৃতৰে একোটা পৰিচয়মূলক আলোচনা দাঙি ধৰা হ’ল।

৪.৬.১ মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃত

সাহিত্যিক প্ৰাকৃত পাঁচবিধৰ ভিতৰত মহাৰাষ্ট্ৰীকে শ্ৰেষ্ঠ প্ৰাকৃত হিচাপে বিবেচনা

কিন্তু মূল উদ্দেশ্য মাথোন এটাই — সৰল উচ্চাৰণ। পালি অথবা প্ৰাকৃততে অধিকাংশ ধ্বনিয়েই এনে প্ৰক্ৰিয়াবোৰৰ কোনোবা নহয় কোনোবা এটি প্ৰক্ৰিয়াৰ মাধ্যমেৰে পৰিৱৰ্তন হৈছে। ইয়াত সকলোবোৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ আলোচনা সম্ভৱ নহয় যদিও অতিকে গুৰুত্বপূৰ্ণ কেইটামান প্ৰক্ৰিয়াৰ বিষয়ে তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

- **সমীভৱন ঃ** সংযুক্ত বা বিযুক্তভাৱে ওচৰা-উচৰিকৈ থকা দুটা ধ্বনিৰ এটাই যেতিয়া আনটোৰ প্ৰভাৱত সমৰূপতা লাভ কৰে তাকে সমীভৱন বোলে। সমীভৱন মানে অ-সম ধ্বনিৰ সমতা। সমীভৱন স্বৰ অথবা ব্যঞ্জন দুয়োবিধ ধ্বনিৰ ক্ষেত্ৰতে হ'ব পাৰে। গতিকে ধ্বনিৰ পিনৰ পৰা সমীভৱনক স্বৰ সমীভৱন আৰু ব্যঞ্জন সমীভৱন— এই দুটা ভাগত ভগাব পাৰি। ওচৰা-উচৰিকৈ থকা দুটা সুকীয়া স্বৰৰ এটাই আনটোৰ সৈতে সমৰূপতা লাভ কৰাকে স্বৰ সমীভৱন বোলে। আনহাতে ওচৰা-উচৰিকৈ থকা দুটা সুকীয়া ব্যঞ্জনৰ এটাই আনটোৰ সৈতে সমৰূপতা লাভ কৰাৰ নাম ব্যঞ্জন সমীভৱন। যেনে—

  ইষু > উসু (প্ৰাকৃত; স্বৰ সমীভৱন)

  অগ্নি > অগগি (পালি/প্ৰাকৃত; ব্যঞ্জন সমীভৱন)

  ধর্ম > ধম্ম (পালি/প্ৰাকৃত; ব্যঞ্জন সমীভৱন)

  সমীভৱন তিনি প্ৰকাৰে সাধিত হয়— আগৰ ধ্বনিয়ে পিছৰ ধ্বনিক পৰিৱৰ্তন কৰি সমতা আনিলে 'প্ৰগত'; পিছৰ ধ্বনিয়ে আগৰ ধ্বনিৰ পৰিৱৰ্তন কৰি সমতা আনিলে 'পৰাগত' আৰু দুয়োটা ধ্বনি অন্য ধ্বনিলৈ পৰিৱৰ্তন হ'লে 'অন্যোন্য' সমীভৱন বোলে। যেনে— মৃত্যু > মচ্ছ।

- **স্বৰভক্তি ঃ** উচ্চাৰণৰ সুবিধাৰ বাবে সংযুক্ত ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ মাজত একোটা স্বৰ ধ্বনি সুমুৱাই দি উচ্চাৰণ সৰলীকৰণ কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়াকে স্বৰভক্তি বোলে। এই প্ৰক্ৰিয়াৰে পালি প্ৰাকৃত ভাষাতো ধ্বনি পৰিৱৰ্তন হৈছিল। যেনে— কৃষ্ণ > কসিন (পালি; 'ই' আগম), শ্লাঘা > সলাহা (প্ৰাকৃত; 'অ' আগম)।
- **স্বৰাগম ঃ** স্বৰভক্তিৰ দৰে স্বৰাগমতো উচ্চাৰণৰ সুবিধাৰ বাবেই সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ আগত এটা স্বৰৰ আগম ঘটোৱা হয়। এই প্ৰক্ৰিয়াকে স্বৰাগম বোলে। যেনে—

  স্ত্রী > ইত্থী (পালি/প্ৰকৃত; 'ই' স্বৰ আগম)

  ঋগ্বেদ > ইৰুব্বেদ (পালি 'ই' স্বৰ আগম)

- **অপিনিহিতি ঃ** শব্দৰ পৰৱৰ্তী স্থানত থকা 'ই' অথবা 'উ' ধ্বনি পূৰ্বৱৰ্তী ব্যঞ্জনৰ আগলৈ আহি উচ্চাৰণ হোৱা প্ৰক্ৰিয়াকে অপিনিহিতি বোলে। পালি অথবা প্ৰাকৃততে এই নিয়মেৰে ধ্বনিৰ পৰিৱৰ্তন হৈছিল যদিও উদাহৰণ যথেষ্ট কম। তথাপি অপিনিহিতিৰ জৰিয়তেও পালি-প্ৰাকৃতত ধ্বনি উচ্চাৰণ সৰল হোৱাৰ দুই এটি উদাহৰণ পোৱা যায়। যেনে— আশ্চর্য্য > অচ্চৰিয় (পালি), কার্য্য > কাইৰ (শৌৰসেনী)।
- **বর্ণ-বিপর্যয় ঃ** পদৰ মাজত থকা ধ্বনিৰ স্থান পৰিৱৰ্তনকে বিপর্যয় বা বর্ণ-বিপর্যয় বোলে। অর্থাৎ আগৰ ধ্বনি পিছলৈ গৈ, আনহাতে পিছৰ ধ্বনি আগলৈ আহি সৃষ্ট উচ্চাৰণেই বর্ণ-

দিশৰ ক্ষেত্ৰততো বাদেই ভাষাৰ ক্ষেত্ৰতেই লক্ষণীয় পৰিৱৰ্তন ঘটে। ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰমপৰিৱৰ্তনৰ ফলত চিহ্নিত হোৱা প্ৰধান স্তৰসমূহৰ লগতে তাৰ সময়সীমাৰ বিষয়েও আমি প্ৰথম অধ্যায়তে পাই আহিছোঁ। সেই বিভাজনত যি তিনিটা প্ৰধান বিভাগ দেখা পোৱা গৈছিল তাৰে প্ৰথমটি স্তৰৰ সামগ্ৰিক আলোচনা দ্বিতীয় অধ্যায়ত কৰি অহা হৈছে। এইটো অধ্যায়ত আমি দ্বিতীয় প্ৰধান স্তৰ 'মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা'ৰ বিভিন্ন দিশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

প্ৰসংগক্ৰমে উল্লেখযোগ্য যে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাক পুনৰ তিনিটা স্তৰত বিভাজন কৰা হয়। সেই বিভাজনৰ কথা উল্লেখ কৰি আমি তাৰে প্ৰথমটো শাখাৰ বিষয়ে এই অধ্যায়টোত আলোচনা কৰিম। আশা কৰোঁ এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ স্তৰটিৰ উপস্তৰসমূহকে আদি কৰি ভাষা আৰু সাহিত্যৰ দিশতো নানা কথাৰ সন্ধেদ লাভ কৰিব পাৰিব।

৩.৩ মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ স্তৰ

ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ইতিহাসত খ্ৰীঃপূঃ ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় দশম শতাব্দীৰ মাজৰ এই দীঘলীয়া সময়ছোৱা এক উল্লেখযোগ্য সময়। কিয়নো এই সময়ছোৱাত ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ বিভিন্ন দিশত বিভিন্ন ধৰণে পৰিৱৰ্তন ঘটে। ভাষাগত পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰালৈ লক্ষ্য কৰি মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাক তিনিটা প্ৰধান উপস্তৰত ভাগ কৰা হৈছে। সেইকেইটা যথাক্ৰমে —

- **আদি স্তৰ বা আদি প্ৰাকৃত ঃ** এই স্তৰৰ সময় ধৰা হৈছে খ্ৰীঃ পূঃ ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দী পৰ্যন্ত।
- **মধ্য স্তৰ বা মধ্য প্ৰাকৃত ঃ** এই স্তৰৰ সময় খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দীলৈকে ধৰা হৈছে।
- **অন্ত্য স্তৰ বা অন্ত্য প্ৰাকৃত ঃ** মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ অন্তিম উপ-স্তৰটিৰ সময় ধৰা হৈছে খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা দশম শতাব্দী পৰ্যন্ত।

উল্লেখযোগ্য যে ড° সুনীতি কুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ে প্ৰথম বা আদি স্তৰ আৰু মধ্য স্তৰৰ মাজ ভাগত, খ্ৰীঃ পূঃ ২০০ পৰা খ্ৰীঃ ২০০ পৰ্যন্ত এটি 'ক্ৰান্তি স্তৰ'ৰ (Transitional Stage) কল্পনা কৰিছে। কেৱল ভাষাগত পৰিৱৰ্তনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এই স্তৰৰ কল্পনা কৰা হৈছে। এই সময়ত ভাৰতৰ উত্তৰ পশ্চিম অঞ্চলৰ কথ্য-প্ৰাকৃতৰ আধাৰত সাহিত্যৰ ধাৰা এটা প্ৰৱাহিত হৈছিল, যাৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্যসমূহ মূল ভাৰতীয় ধাৰাৰ পৰা সুকীয়া ধৰণৰ। এই সময়ৰ সাহিত্যিক বা অ-সাহিত্যিক নিদর্শন পোৱা গৈছে মধ্য এছিয়াত। এতিয়ালৈ প্ৰাপ্ত এই ধাৰাৰ নিদর্শন হ'ল,

- খৰোষ্ঠী লিপিত লিখিত খৰোষ্ঠী বা খোটানী ধম্মপদ (খ্ৰীঃ পূঃ ১০০ - খ্ৰীষ্টীয় ১০০ শতাব্দী)
- মধ্য এছিয়াৰ প্ৰাচীন শ্বান্-শ্বান্ ৰাজ্যৰ নিয়া নামৰ ঠাইত উদ্ধাৰ হোৱা বিভিন্ন দলিল-পত্ৰৰ অ-সাহিত্যিক নিদর্শন 'নিয়া প্ৰাকৃত' (খ্ৰীষ্টীয় ৩য় শতাব্দী)

  সেই ফালৰ পৰা চালে এই 'ক্ৰান্তি স্তৰ'ৰ সময় খ্ৰীঃ পূঃ প্ৰথম শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয়

তৃতীয় শতাব্দী। গতিকে প্ৰাকৃত বা মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ স্তৰটো এনেদৰে নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি —

- খ্ৰীঃ পূঃ ষষ্ঠৰ পৰা খ্ৰীঃ পূঃ প্ৰথম শতাব্দী পৰ্যন্ত 'আদি স্তৰ'
- খ্ৰীঃপূঃ প্ৰথম শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতাব্দী পৰ্যন্ত 'ক্ৰান্তি স্তৰ'
- খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দী পৰ্যন্ত 'মধ্য স্তৰ'
- খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় দশম শতাব্দী পৰ্যন্ত 'অন্ত্য স্তৰ'।

এই সুদীৰ্ঘ সময়ছোৱাত বিভিন্ন ভাষাগত পৰিৱৰ্তনেই যে হৈছিল তেনে নহয়, সাহিত্য সৃষ্টিৰ ধাৰাও ভিন্নতৰ হৈছিল। বিশেষকৈ পালি, সাহিত্যিক প্ৰাকৃত আৰু অপভ্ৰংশ-অৱহট্‌ঠ ভাষা আৰু সাহিত্যৰ মাজেদি এই স্তৰ সমৃদ্ধিশালী হৈ উঠিছিল। আদি প্ৰাকৃতৰ কালছোৱাত ৰচিত সাহিত্যৰাজিৰ ভিতৰত সমগ্ৰ পালি সাহিত্যৰাজি (বৌদ্ধ ধৰ্ম সাহিত্য), অশোকৰ অনুশাসন, সুতনুকা প্ৰত্নলেখ, খাৰবেল অনুশাসন, গৰুড় স্তম্ভ লেখ অথবা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব শতাব্দীৰ অন্যান্য প্ৰত্নলিপি উল্লেখযোগ্য নিদৰ্শন।

দ্বিতীয় উপ স্তৰ অৰ্থাৎ ক্ৰান্তি স্তৰৰ প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শন হিচাপে প্ৰথমেই আঙুলিয়াব পাৰি খৰোষ্ঠী লিপিত লিখিত *খোটানী ধম্মপদ* আৰু মধ্য এছিয়াৰ শ্বান্-শ্বান্ ৰাজ্যৰ নিয়া নামৰ ঠাইত প্ৰাপ্ত দলিল পত্ৰৰ ভাষাৰ মাজত। উল্লেখযোগ্য যে 'ক্ৰান্তি স্তৰ'ৰ এইসমূহ নিদৰ্শন ভাৰতৰ বাহিৰৰ হোৱা হেতুকে এই সমূহক 'বহিঃভাৰতীয় প্ৰাকৃত' বোলা হয়।

মধ্য প্ৰাকৃত স্তৰত ৰচিত সাহিত্যৰাজিৰ ভিতৰত বিভিন্ন সাহিত্যিক প্ৰাকৃতৰাজি উল্লেখযোগ্য। তাৰ ভিতৰত অশ্বঘোষৰ প্ৰাচীন সংস্কৃত নাটৰ *সাৰিপুত্ৰ প্ৰকৰণ*; ভৰতৰ *নাট্যশাস্ত্ৰত* উল্লিখিত 'ধ্ৰুৱা' গীতসমূহ; ভাস-কালিদাসৰ পৰৱৰ্তী সংস্কৃত নাট্যকাৰসকলৰ নাটকসমূহত ব্যৱহৃত প্ৰাকৃতাংশ; মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতত ৰচিত বিবিধ কাব্য আৰু বিবিধ কবিতা এই স্তৰৰ সাহিত্যিক নিদৰ্শন।

অন্ত্য স্তৰৰ প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শন হ'ল জৈনসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাত সৃষ্টি হোৱা বিপুল অপভ্ৰংশ সাহিত্য আৰু জৈন, শৈৱ-নাথ তথা বৌদ্ধ সহজযানী-বজ্ৰযানীসকলে অৱহট্‌ঠ বা অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশত ৰচনা কৰা ধৰ্মীয় গীত পদসমূহ আৰু অন্যান্য কবিসকলে ৰচনা কৰা ধৰ্মীয় আদৰ্শ বহির্ভূত নানান কাব্য।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ ড° সুনীতি কুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ে কল্পনা কৰা প্ৰাকৃত স্তৰটিৰ নাম কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ক্ৰান্তি স্তৰ'ৰ প্ৰাকৃতৰ এটি সাহিত্যিক নিদৰ্শন উল্লেখ কৰক।

.....

- বচনৰ ক্ষেত্ৰত দ্বিবচন লোপ পালে।
- বিকল্প বিভক্তি ব্যৱহাৰ প্ৰাকৃত শব্দৰূপৰ আন এটি উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। উদাহৰণস্বৰূপে পুংলিংগৰ সপ্তমীৰ একবচনত বিকল্পে '- ই', স্ত্ৰীলিংগৰ প্ৰথমা-দ্বিতীয়াৰ বহুবচনত বিকল্প '-উ' আৰু '-ও', তৃতীয়া- চতুৰ্থী-ষষ্ঠী-সপ্তমীৰ একবচনত বিকল্প '-অ', '-আ', '-ই', '-এ' বিভক্তি যোগ হোৱা দেখা যায়।
- কাৰকৰ অভিন্নতা প্ৰাকৃত শব্দৰূপৰ আন এটি প্ৰধান বৈশিষ্ট্য।

➢ *ধাতুৰূপৰ বৈশিষ্ট্য*

- প্ৰাকৃতত সংস্কৃতৰ ভাদি, দিৱাদি, স্বাদি আদি দহোটা গনৰ ধাৰণা লোপ পালে। সংস্কৃতত সমস্ত ধাতুৰ নিজ নিজ গনৰ বৈশিষ্ট্য অনুযায়ী ৰূপ কৰা হৈছিল। প্ৰাকৃতত এনে বিচিত্ৰতা নাইকিয়া হৈ সকলো ধাতুৰ ৰূপ অ-কাৰন্ত ভাদিগনীয়ৰ দৰে হ'ল।
- বৈদিক-সংস্কৃত স্তৰত ক্ৰিয়াৰ উদ্দেশ্য অনুযায়ী 'আত্মনেপদ' আৰু 'পৰস্মৈপদ'-এই দুটা ধাতুৰ বিভাগ আছিল। কিন্তু প্ৰাকৃতত কেৱল পৰস্মৈপদৰহে ব্যৱহাৰ থাকিল।
- ধাতুৰূপৰ ক্ষেত্ৰত আন এটা উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল সংস্কৃতৰ কাল আৰু ভাব প্ৰকাশক দশ ল-কাৰৰ ঠাইত প্ৰাকৃতত মাত্ৰ চাৰিটাহে ৰক্ষা হ'ল — লট্ - বৰ্তমান, লোট্ - অনুজ্ঞা, লৃট-ভৱিষ্যত আৰু বিধিলিঙ্।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ প্ৰাকৃত 'জোববণ' শব্দৰ সংস্কৃত ৰূপ লিখক।

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ সংস্কৃতৰ পদান্ত 'স্' প্ৰাকৃতত কি ধ্বনিলৈ পৰিণত হৈছে?

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ শ ধ্বনিটো কোন প্ৰাকৃতত আছে?

.....

৪.৫ প্ৰাকৃতৰ ধ্বনি পৰিৱৰ্তন প্ৰক্ৰিয়া

ধ্বনিৰ পৰিৱৰ্তন ভাষাৰ গাঁথনিক পৰিৱৰ্তনৰ এক উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। আমি পূৰ্বৰ অধ্যায়কেইটিৰ বহু ঠাইত বিভিন্ন প্ৰসংগত ধ্বনি পৰিৱৰ্তন সম্বন্ধে বহুবাৰ উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। কেৱল উল্লেখেই নহয় পালি-প্ৰাকৃত ভাষাৰ বৈশিষ্ট্য আলোচনাৰ সময়তো এই পৰিৱৰ্তনৰ সঘন উল্লেখ হৈছে। তদুপৰি ধ্বনিৰ সৰল উচ্চাৰণৰ সময়ত সমীভৱন, আগম ইত্যাদিৰ বিষয়েও উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। মন কৰিবলগীয়া এয়ে যে পালি-প্ৰাকৃতত বিভিন্ন ধ্বনি অনিয়মিতভাৱে পৰিৱৰ্তন হয় যদিও বেছি ভাগেই এক প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজেৰে পৰিৱৰ্তন হয়। প্ৰক্ৰিয়া যিয়েই নহওক এই পৰিৱৰ্তনৰ

- প্ৰাকৃতত সংঘালনিভাৱে ‘ণ’-ৰ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। কেৱল অৰ্ধ-মাগধীত অনিয়মিতভাৱে ‘ণ’ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়।
- পদমধ্যস্থিত ক, গ, চ, জ, ত, দ, প — সাধাৰণতে প্ৰাকৃতত লুপ্ত হয়। যেনে — সকল > সঅল, যুগল > জুঅল, প্ৰচুৰ > পউৰ, সুজন > সুঅন ইত্যাদি।
- অন্য প্ৰাকৃতত ‘ৰ’ ধ্বনি অপৰিৱৰ্তনীয়ভাৱে উচ্চাৰণ হ’লেও মাগধীত ‘ল’ হিচাপে উচ্চাৰণ হোৱা দেখা যায়।
- পদমধ্যস্থিত মহাপ্ৰাণ ধ্বনি, যেনে — খ, ঘ, ধ, ফ অথবা ভ প্ৰাকৃতত হ-লৈ পৰিৱৰ্তন হৈ উচ্চাৰণ হয়। যেনে— মুখ > মুহ, মেঘ > মেহ, পথিক > পহিঅ, বধিৰ > বহিৰ ইত্যাদি।
- পদান্তত থকা ‘ম’ প্ৰাকৃতত অনুস্বাৰত (ং) পৰিণত হ’ল। যেনে— পুত্রম্ > পুত্তং, গৃহম > গেহং।
- প্ৰাকৃতত অ-কাৰযুক্ত বিসৰ্গ (ঃ) ‘ও’ হ’ল আৰু অন্যকাৰযুক্ত লোপ পালে। যেনে— পুত্রঃ > পুত্তো; আনহাতে, দেৱেভিঃ > দেৱেহি।
- ‘ক্ষ’ ধ্বনিৰ পৰিৱৰ্তন প্ৰাকৃতৰ আন এটি উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। এই ‘ক্ষ’ ধ্বনিটো মহাৰাষ্ট্ৰীত ‘ছ’ বা ‘চ্ছ’; শৌৰসেনীত কখ আৰু মাগধীত কেতিয়াবা ‘স্ক’ হোৱা দেখা যায়। যেনে— ক্ষণ > ছণ, অক্ষি > অক্খি, প্রেক্ষতে > পেক্খই, পেস্কাদি।
- বৈদিক-সংস্কৃতৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জন ধ্বনিবোৰ সৰলকৈ উচ্চাৰণ কৰাৰ প্ৰৱণতা ধ্বনিতাত্ত্বিক দিশত প্ৰাকৃতৰ এটা উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। সমীভৱন, স্বৰভক্তি, বৰ্ণ-বিপৰ্যয়, অপিনিহিতি ইত্যাদি ধ্বনি পৰিৱৰ্তন প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে বিভিন্ন সংযুক্ত ব্যঞ্জন ধ্বনি পৰিৱৰ্তন হৈ উচ্চাৰণ হৈ সৰল হয়। যেনে— অগ্নি > অগ্‌গি, অল্প > অপ্‌প (সমীভৱন); ৰত্ন > ৰঅণ, পদ্ম > পউম (স্বৰভক্তি); হ্রদ > ৰহদ (বৰ্ণ-বিপৰ্যয়); আৰ্য্য > অৰিঅ (অপিনিহিতি) ইত্যাদি।
  - প্ৰাকৃত সন্ধি প্ৰকৰণ অনেক সৰল। পদান্ত ব্যঞ্জনৰ লোপ, সমীভৱনৰ ব্যপকতা ইত্যাদি বিভিন্ন কাৰণত প্ৰাকৃতৰ জটিলতা বহুখিনি কমি আহিছিল।

- **ৰূপতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য**
  - *শব্দৰূপগত বৈশিষ্ট্য*
    - শব্দৰূপৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰথমেই উল্লেখ কৰিবলগীয়া বৈশিষ্ট্যটো হ’ল স্বৰান্ত শব্দৰূপ। অনুস্বাৰৰ বাহিৰে সকলো স্বৰান্ত হোৱাৰ ফলত শব্দৰূপে স্বৰান্ত ৰূপ ল’লে। মুঠতে ক’ব পাৰি ধ্বনিগত পৰিৱৰ্তনৰ ফলতেই শব্দৰূপৰ বৈচিত্র্য ভালেখিনি কমিল।
    - পুংলিংগ, স্ত্রীলিংগ অথবা ক্লীৱলিংগ এই তিনিওটা লিংগই প্ৰাকৃতত থাকিলেও প্ৰাকৃতৰ লিংগ-প্ৰকৰণ সংস্কৃত অনুগামী নহয়। আনকি বহু ক্ষেত্ৰত সংস্কৃতত যিটো শব্দই স্ত্রীলিংগ বুজায় সেইটো প্ৰাকৃতত পুংলিংগ আৰু যিটো শব্দই সংস্কৃতত ক্লীৱলিংগৰ নিৰ্দেশ কৰে সেইটোৱে প্ৰাকৃতত পুংলিংগৰ ৰূপহে গ্ৰহণ কৰে।

৩.৪ মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ভাষাগত বৈশিষ্ট্য

আমি ইতিমধ্যে আলোচনা কৰি আহিছোঁ মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ‘ক্রান্তি স্তৰ’কে আদি কৰি চাৰিটা উপস্তৰৰ কথা। একমাত্র ভাষাগত দিশৰ পৰাই এই উপস্তৰসমূহক ভাগ কৰা হৈছে। গতিকে প্ৰতিটো উপস্তৰতে সুকীয়া সুকীয়া ভাষাগত বৈশিষ্ট্য আছে যদিও উপস্তৰসমূহৰ মাজত একেধৰণৰ বৈশিষ্ট্যৰ পৰিমাণেই যথেষ্ট বেছি। এই সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যৰ আধাৰতে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ভাষাগত বিশেষত্বসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰি। ধ্বনিগত, ৰূপগত আৰু শব্দগত দিশত তলত মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ প্ৰধান বিশেষত্বসমূহ আলোচনা কৰা হ’ল।

- **ধ্বনিগত বিশেষত্ব ঃ**
  - প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ তুলনাত মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত স্বৰধ্বনিৰ সংখ্যা যথেষ্ট হ্রাস আৰু পৰিৱৰ্তন হ’ল। সংস্কৃতৰ চৈধ্যটা স্বৰধ্বনি থাকিল। সংস্কৃতৰ ঋ, ৠ, ঌ, ঌ̄, ঐ আৰু ঔ এই ধ্বনিকেইটা এই স্তৰত লোপ পালে আৰু তাৰ ঠাইত অন্য ধ্বনিৰ প্ৰয়োগ ঘটিল। ৠ, ঌ আৰু ঌ̄ এই তিনিটা ধ্বনি এই স্তৰত একেবাৰে নাইকিয়া হ’ল। ঋ ধ্বনিও অ, ই, উ ইত্যাদি অন্য ধ্বনিলৈ পৰিৱৰ্তন হৈহে উচ্চাৰণ হ’ল। সংস্কৃত ‘অয়’ আৰু ‘অৱ’ এই দ্ব্যক্ষৰ ধ্বনি দুটাও মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত ক্রমে ‘এ’ আৰু ‘ও’ হয়। যেনে — পূজয়তি > পুজোতি; ভৱতি > হোতি।
  - পৰিমাণত স্বৰধ্বনিৰ দৰে নহ’লেও ব্যঞ্জনধ্বনিৰ সংখ্যাও মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যত হ্রাস হোৱা দেখা গৈছে। বিশেষকৈ সংস্কৃত দেখা শ, ষ, স — এই তিনিটা উষ্ম ধ্বনিৰ ভিতৰত মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত কেবল ‘স’-ৰ উপস্থিতিহে থাকিল। একেদৰে ণ, ন-ৰ ঠাইত অধিক ক্ষেত্রত ‘ণ’; য, জ-ৰ ঠাইত ‘জ’-ৰ ব্যৱহাৰে অগ্রাধিকাৰ পালে। তদুপৰি পদান্ত ব্যঞ্জন লোপ পোৱাত প্ৰায় শব্দই স্বৰান্ত হ’ল। অন্ত্য ব্যঞ্জনৰ ভিতৰত কেৱল অনুস্বাৰ (ং) ৰক্ষিত হ’ল।
  - মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত ৰেফ (র্)ৰ প্ৰয়োগো নাই। ৰেফযুক্ত ব্যঞ্জন এই স্তৰত দ্বিত্ব হোৱা দেখা যায়।
  - মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ ক্ষেত্রত আন এটা উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হ’ল বিসৰ্গৰ (ঃ) প্ৰয়োগহীনতা। অ-যুক্ত বিসৰ্গ এই স্তৰত ‘ও’ হয় আৰু অন্যযুক্ত বিসৰ্গ লোপ পায়।

    এইসমূহ বৈশিষ্ট্যৰ বাহিৰেও বৈদিক সংস্কৃতত দেখা সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ যি গভীৰতা অথবা সন্ধিৰ ক্ষেত্রত দেখা যি জটিলতা সেই গভীৰতা অথবা সন্ধিৰ জটিলতা মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত বহু পৰিমাণে নাইকিয়া হৈ পৰিল। মুঠতে ক’ব পাৰি বৈদিক সংস্কৃতৰ ধ্বনিতাত্ত্বিক জটিলতা এই স্তৰত অধিক সৰল আৰু স্বাভাৰিক হ’ল।

- **ৰূপতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য ঃ**
  - ৰূপতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্যৰ ক্ষেত্রত প্ৰথমেই উল্লেখ কৰিব লাগিব শব্দৰূপ সম্বন্ধে। প্ৰাচীন

ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ তুলনাত মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত শব্দৰূপৰ জটিলতা বহুখিনি কমি আহিল। শব্দৰূপৰ ক্ষেত্ৰত উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্যসমূহ ক্ৰমে পদান্ত ব্যঞ্জন লোপ, দ্বিবচন লোপ, তদুপৰি ঋ-কাৰন্ত শব্দৰূপৰ লোপ, ই-কাৰন্ত আৰু উ-কাৰন্ত পুংলিঙ্গ ক্লীৱলিঙ্গৰ শব্দ ৰূপত অ-কাৰন্ত শব্দৰূপৰ প্ৰভাৱ অথবা শব্দবিভক্তিৰ ইটোৰ সৈতে সিটোক একাকীত্ব আদিয়ে প্ৰধান। এনেবোৰ বৈশিষ্ট্যই মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ শব্দৰূপৰ জটিলতা চমুৱাই আনিলে।

- শব্দৰূপৰ দৰে ধাতুৰূপো এই স্তৰত বহুখিনি সৰল হৈ পৰিল। আত্মনেপদ আৰু পৰস্মৈপদ ক্ৰিয়া ৰূপৰ ঠাইত পৰস্মৈপদৰ ব্যৱহাৰ, দ্বিবচন লোপ, ক্ৰিয়াৰ ভাব বৈদিকৰ পাঁচ প্ৰকাৰৰ ঠাইত তিনি প্ৰকাৰৰ উপস্থিতি (লট্, লোট, আৰু বিধি লিঙ), ক্ৰিয়াৰ কালৰ বৈচিত্ৰ্যহীনতা অথবা অসমাপিকাত বৈচিত্ৰ্য হ্ৰাস ইত্যাদিয়ে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ধাতুৰূপৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য আছিল।
- বিভক্তি লোপৰ ফলত বাক্যত পদ সংস্থাপনৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ আন এটি উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য।

- **শব্দ সম্বন্ধীয় বৈশিষ্ট্য ঃ** আমি জানো যে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰে পৰিৱৰ্তিত ভাষা ৰূপ। গতিকে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ স্তৰটি যিবোৰ শব্দই সমৃদ্ধ কৰিছে সেইবোৰৰ প্ৰায়খিনিয়ে বৈদিক-সংস্কৃত স্তৰৰ। কিন্তু মধ্য ভাৰতীয় স্তৰত এনে কিছুমান শব্দৰ প্ৰয়োগ আছে যিবোৰৰ মূল বৈদিক সংস্কৃত নহয়। এই শব্দবোৰক প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণসকলে 'দেশী' শব্দ নাম দিছে। যিবোৰ শব্দৰ মূল বিভিন্ন আৰ্য-ভিন্ন গোষ্ঠীৰ পৰা অহা বুলি অনুমান কৰা হৈছে। এনে দেশী শব্দ কেতবোৰ হ'ল — কুট্টি, কুক্ক, কৰকৰায়, গহিল্লী, চল্লহি, চিক্কণ, ঝসুৰ, টপ্পৰ, টেংক, পজ্জই, তুৰক্কি, পিকি, মহল্ল, মদ্দল, সিহন, হল হল, হলবোলো ইত্যাদি। এনে শব্দৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে মধ্য ভাৰতীয় স্তৰটিয়ে স্বকীয় বৈশিষ্ট্য বৰ্তাই ৰাখিবলৈ সক্ষম হৈছে।

৩.৫ পালি ভাষাৰ উৎপত্তি

ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ পৰিৱৰ্তনৰ পৰিণতিতে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ জন্ম। মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা একাধিক উপ স্তৰেৰে গঠিত হ'লেও সামগ্ৰিকভাৱে এই প্ৰধান স্তৰটিক 'প্ৰাকৃত' স্তৰ বুলি অভিহিত কৰা হয়। 'পালি'ক তাৰেই প্ৰথম সাহিত্যিক স্তৰ বুলি ক'ব পাৰি। যি সময়ত ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ প্ৰাচীন স্তৰটোৰ স্পষ্ট ৰূপত পৰিৱৰ্তন হৈছিল। সেই সময়তে বুদ্ধদেৱে জন্ম গ্ৰহণ কৰি জনসাধাৰণৰ কথিত ভাষাতে আধ্যাত্মিক শান্তিৰ বাবে ধৰ্মোপদেশ প্ৰচাৰ কৰিছিল। বুদ্ধদেৱৰ মহাপৰিনিৰ্বাণৰ (খ্ৰীঃ পূঃ ৪৮৪) পিছতেই তেওঁৰ ধৰ্মবাণী বা 'বচন' তথা 'উপদেশ' অবিকৃতভাৱে ৰক্ষা কৰাৰ চেষ্টা কৰা হয়। বুদ্ধৰ মহাপৰিনিৰ্বাণৰ কেইবাশ বছৰ পাছত বৌদ্ধ ধৰ্মচৰ্চাকাৰী আচাৰ্যসকলে সেই সময়ৰ ভাৰতৰ জনসমাজত প্ৰচলিত প্ৰাকৃতৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ 'প্ৰাকৃত' শব্দটিৰ উল্লেখ প্ৰথম ক'ত পোৱা যায়?

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ সাহিত্যত ব্যৱহৃত প্ৰাকৃতৰ ৰূপটোৰ নাম কি?

.....

৪.৪ প্ৰাকৃত ভাষাৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ মধ্যস্তৰ প্ৰাকৃতৰ ভাষাতাত্ত্বিক বিশেষত্ব বিশ্লেষণ কৰোঁতে প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যৰ সৈতে তুলনা কৰা হয়। অৱশ্যে প্ৰাকৃতৰ নিজস্ব বৈশিষ্ট্য কিছুমানো নোহোৱা নহয়। যিবোৰে প্ৰাকৃতক প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যৰ ৰূপটোৰ পৰা নিলগাই ৰাখে। সি যি কি নহওক প্ৰাকৃতৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্যবোৰ তলত আলোচনা কৰা হ'ল —

- **ধ্বনিতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য**
  - *স্বৰধ্বনিগত*
    - পালিৰ দৰেই প্ৰাকৃতৰো স্বৰধ্বনিৰ সংখ্যা আঠটা। এই আঠটা স্বৰধ্বনি হ'ল — অ, আ, ই, ঈ, উ, ঊ, এ আৰু ও। সংস্কৃতৰ ঋ, ঋ, ঌ, ৠ, ঐ আৰু ঔ ৰ ব্যৱহাৰ প্ৰাকৃতত নাই। সংস্কৃতৰ 'ঋ' প্ৰাকৃতৰ অ, ই, উ, এ, ৰ, ৰি অথবা ৰু আদি ধ্বনিলৈ পৰিৱৰ্তন হৈ উচ্চাৰণ হোৱা দেখা যায়। যেনে— কৃত > কঅ; হৃদয় > হিঅঅ; ঋজু > উজু; গৃহ > গেহ; বৃক্ষ > ৰুচ্ছ; ঋষি > ৰিসি; বৃক্ষ > ৰুচ্ছ ইত্যাদি।
    - বৈদিক-সংস্কৃতৰ ঐ আৰু ঔ যথাক্ৰমে প্ৰাকৃতত এ আৰু ও-লৈ পৰিৱৰ্তন হৈ ব্যৱহাৰ হ'ল। যেনে— শৈল > সেন, যৌৱন > জোববণ।
    - সংস্কৃতৰ 'অৰ' আৰু 'অয়'— এই দুই দ্ব্যক্ষৰ স্বৰধ্বনি প্ৰাকৃতত যথাক্ৰমে 'ও' আৰু 'এ' লৈ পৰিৱৰ্তন হৈ উচ্চাৰণ হ'ল। যেনে— লৱণ > লোণ, কথয়তি > কথেদি।
    - স্বৰধ্বনিৰ ক্ষেত্ৰত এই তিনিটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্যৰ উপৰি সংস্কৃতৰ যি আঠোটা স্বৰধ্বনি প্ৰাকৃতত পোনপটীয়াভাৱে ব্যৱহাৰ হৈছে বহুসময়ত সেইসমূহ ধ্বনিও অন্য ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰিত হৈ উচ্চাৰণ হোৱা দেখা যায়।
    - স্বৰধ্বনি পৰিৱৰ্তনৰ আন দুটামান উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল — অনুস্বাৰ অথবা সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ প্ৰাকৃতত সাধাৰণতে হ্ৰস্ব হয়। যেনে — পাংশু > পংসু, কাব্য > কব্ব। অনুস্বাৰ লুপ্ত হ'লে পূৰ্ববৰ্তী স্থানৰ হ্ৰস্বস্বৰ দীৰ্ঘ হয়। যেনে— বিংশত্ > বীসা।
  - *ব্যঞ্জনধ্বনিগত*
    - সংস্কৃতৰ শ, ষ আৰু স— এইকেইটাৰ ভিতৰত 'ষ'-ৰ ব্যৱহাৰ কোনোটো প্ৰাকৃততে দেখা নাযায়। 'শ' কেৱল মাগধীতহে আছে। আন সকলোতে 'স'-ৰ ব্যৱহাৰহে আছে।

যিসকল পণ্ডিতে প্ৰাকৃতৰ মূল সংস্কৃত বুলি ক'ব খোজে সেইসকলৰ ভিতৰত প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণ হেমচন্দ্ৰ, *প্ৰকৃত চন্দ্ৰিকা*ৰ ৰচয়িতা কৃষ্ণ পণ্ডিত, কবি আৰু বৈয়াকৰণ মাৰ্কণ্ডেয় কবীন্দ্ৰ, আলংকাৰিক আচাৰ্য দণ্ডী আদিয়ে প্ৰধান। এইসমূহ পণ্ডিতে ভাবে যে 'দৈবী বাক্' স্বৰূপ সংস্কৃত ভাষাৰ পৰিৱৰ্তিত ৰূপেই প্ৰাকৃত। এইসকল আছিল সংস্কৃতৰ বিদগ্ধ পণ্ডিত, গতিকে সংস্কৃতৰ প্ৰতি থকা অগাধ শ্ৰদ্ধাৰ বাবেই এনে মত পোষণ কৰিছিল যেন লাগে। এইসকলৰ বাহিৰে নমিসাধুৰ দৰে সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিতে কিন্তু জনসাধাৰণৰ স্বভাৱিক কথ্যৰূপেই যে প্ৰাকৃত ভাষাৰ মূল ভিত্তি আছিল সেই কথা দৃঢ়তাৰে কৈছে।

এইগৰাকী পণ্ডিতৰ মতৰ আঁত ধৰি ক'ব পাৰি ব্যাকৰণৰ ৰীতি-নীতিৰ দ্বাৰা সংস্কাৰ নোহোৱা প্ৰাকৃতজনৰ বা সাধাৰণ জনসাধাৰণৰ যি স্বাভাৱিক বচন-ভংগী সিয়ে প্ৰাকৃত। প্ৰাকৃত নামটি সংস্কৃতৰ তুলনামূলক আধাৰত সৃষ্ট। প্ৰাকৃত নামৰ তাৎপৰ্য সন্দৰ্ভত ভাষাবিদ ড° সুকুমাৰ সেনৰ মন্তব্য প্ৰণিধানযোগ্য। তেওঁ কৈছে যে প্ৰাকৃত বা প্ৰাকৃত ভাষাৰ প্ৰধান তাৎপৰ্যটো হৈছে প্ৰাকৃত জনগণৰ ভাষা। শিষ্ট ব্ৰাহ্মণ্য সমাজৰ 'শুদ্ধ' ভাষা হ'ল সংস্কৃত। এই নামটিৰ প্ৰতিৰূপ হিচাপে প্ৰাকৃত নামটি কল্পিত। মুঠতে ক'ব পাৰি বৈদিক ভাষাই বৈয়াকৰণিকৰ হাতত পৰিমাৰ্জিত আৰু সুগঠিত নিয়মেৰে এফালে সৃষ্টি হ'ল সংস্কৃত ভাষাৰ আৰু আনহাতে একেই লোককথাৰ ৰূপত প্ৰচলিত বৈদিক ভাষাৰ পৰিৱৰ্তন প্ৰবাহত সৃষ্টি হ'ল প্ৰাকৃত ভাষা।

এই 'প্ৰাকৃত' শব্দটিৰ প্ৰথম উল্লেখ পোৱা যায় খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয় শতাব্দীৰ ভৰতৰ *নাট্যশাস্ত্ৰত* আৰু খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতাব্দীৰ দণ্ডীয়ে তেওঁৰ *কাব্যাদৰ্শত* সাহিত্যিক-ভাষাৰূপে প্ৰাকৃতক স্বতন্ত্ৰ মৰ্যাদা দান কৰে। সি যি কি নহওক এইখিনিতে এটা মন কৰিবলগীয়া কথা এয়ে যে প্ৰাকৃত ভাষা জনসাধাৰণৰ মুখৰ ভাষা আছিল যদিও পৰৱৰ্তী কালত এই ভাষাৰ যিটো ৰূপ সাহিত্যত ব্যৱহৃত হৈছিল সেইটো কিন্তু জনসাধাৰণৰ মুখৰ ভাষা নহয়। সাহিত্যত ব্যৱহাৰ হোৱা বাবে ই 'সাহিত্যিক' ৰূপ আৰু সেই কাৰণেই যথাৰ্থভাৱেই ইয়াক 'সাহিত্যিক প্ৰাকৃত' বুলি অভিহিত কৰা হয়। ক'বলৈ গ'লে ই সংস্কৃত আদৰ্শানুগ আৰু সংস্কৃতৰ দৰেই কৃত্ৰিম।

জানি থোৱা ভাল

"ব্যাপক অৰ্থত প্ৰাকৃত শব্দটোৱে সমগ্ৰ মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাক বুজালেও, প্ৰকৃততে এই নামটো মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ দ্বিতীয় স্তৰৰ বা মধ্য স্তৰৰ অৰ্থাৎ খ্ৰীষ্টাব্দ প্ৰথম শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টাব্দ ষষ্ঠ শতাব্দী পৰ্যন্ত সাহিত্যত ব্যৱহৃত যি প্ৰাকৃত পোৱা যায় তাৰ ক্ষেত্ৰতহে প্ৰযোজ্য।"

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ হেমচন্দ্ৰৰ মতে 'প্ৰাকৃত'ৰ মূল কি?

.....

গঢ়ি উঠা এটা পৰিমাৰ্জিত ভাষাৰ ৰূপত বুদ্ধৰ বাণী বা উপদেশসমূহ একত্ৰ সংকলন কৰে। কালক্ৰমত বুদ্ধবচন সংকলিত এই বৌদ্ধশাস্ত্ৰসমূহৰ ভাষাই 'পালি' নামে জনাজাত হয়। ক'ব পাৰি প্ৰাচীন প্ৰাকৃতৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠা বৌদ্ধ ধৰ্ম-সাহিত্যৰ ভাষাই হ'ল পালি। সেয়েহে পালিক 'বৌদ্ধ প্ৰাকৃত' বুলিও কোৱা হয়। উল্লেখযোগ্য যে পালি ভাৰতৰ কোনো অঞ্চলৰ কথিত ভাষা নহয়। খ্ৰীঃ পূঃ তৃতীয় শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টাব্দ দ্বিতীয় শতাব্দীৰ ভিতৰত বৌদ্ধ বিহাৰসমূহত হোৱা ধৰ্ম-চৰ্চাৰ জৰিয়তে আদি স্তৰৰ প্ৰাকৃতৰ পশ্চিমা উপভাষাৰ আধাৰত পালি ভাষাৰ উৎপত্তি হয় বুলি ক'ব পাৰি।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ 'পালি'ক আন কি নামেৰে জনা যায়?

.....

৩.৬ পালিৰ উদ্ভৰ স্থল

'পালি' যে ভাৰতৰ কোনো অঞ্চলৰ কথিত ভাষা নহয় সেই কথা আমি ওপৰত উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। সেয়েহে পালিৰ উদ্ভৰ স্থল সম্পৰ্কত পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ দেখিবলৈ পোৱা যায়। পালিৰ উদ্ভৰ সন্দৰ্ভত দেশী-বিদেশী (প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্য) পণ্ডিতসকলৰ বিভিন্ন অভিমত তলত উল্লেখ কৰা হ'ল —

- পণ্ডিত Westergurd, E. Khun, R.O Franke আদিয়ে পালিৰ জন্ম স্থান হিচাপে উজ্জয়িনীকে আঙুলিয়াইছে। অশোকৰ গিৰ্নাৰ অনুশাসনৰ লগত থকা মিলৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এইসকল পণ্ডিতে এই মত প্ৰদান কৰে।
- Oldenburg আৰু E. Muller- এ খাৰবেল অনুশাসনৰ ভাষাৰ সৈতে পালি ভাষাৰ সাদৃশ্যলৈ লক্ষ্য কৰি উৰিষ্যাই পালিৰ জন্ম স্থান বুলি মত দিছে।
- Sten Konow- য়ে আকৌ পৈশাচীৰ লগত পালিৰ মিল লক্ষ্য কৰি পৈশাচীৰ প্ৰচলন স্থল বিন্ধ্য অঞ্চলকে পালিৰ জন্ম স্থান বুলি নিজৰ অভিমত ব্যক্ত কৰিছে।
- Windische- ৰ মতে পালি হৈছে আৰ্য মাগধীৰ প্ৰকাৰভেদ মাথোন আৰু ইয়াৰ উদ্ভৰ স্থল কোশল।
- ড° সুনীতি কুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ে মধ্য দেশৰ শৌৰসেনীৰ প্ৰাচীন ৰূপৰ পৰাই পালিক গঢ়ি তোলা হৈছে বুলি মত দিয়ে। অৰ্থাৎ তেওঁৰ মতে পালিৰ জন্ম স্থান মধ্যদেশ। ড° সুকুমাৰ সেনে আকৌ Lingua Franca হিচাপে 'দক্ষিণ-পশ্চিমা ও প্ৰাচ্য-মধ্যাৰ মিশ্ৰণে সম্ভৱতঃ উজ্জিয়িনী অঞ্চলে' পালিৰ উদ্ভৰ হৈছিল বুলি মত পোষণ কৰে।
- Geiger, Winternitz, Childers আদিয়ে মগধ সাম্ৰাজ্যৰ অন্তৰ্গত সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতৰ জনগণৰ মাগধীকেন্দ্ৰিক সাৰ্বজনীন ভাষাৰ পৰাই পালিৰ উৎপত্তি হোৱা বুলি ক'ব খোজে।

গতিকে দেখা যায় পালিৰ উদ্ভৱ স্থলক লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত যথেষ্ট মতভেদ আছে। গতিকে পালিৰ জন্মস্থান হিচাপে ভাৰতৰ কোনো বিশেষ অঞ্চলক নির্দিষ্টকৈ আঙুলিয়াব নোৱাৰি। যিসকল পণ্ডিতে উক্ত মতবাদবোৰ আগবঢ়াইছে, তেওঁলোকে সম্পূর্ণৰূপে ভাষাতাত্ত্বিক দৃষ্টিভঙ্গী অর্থাৎ ভাষিক উপাদানক বিচাৰ কৰি এনেবোৰ মত আগবঢ়ালেও ভাষাটোৰ সৈতে সাঙোৰ খাই থকা সামাজিক পটভূমি আৰু পাৰিপার্শ্বিক অৱস্থালৈও চোৱাটো সমীচীন হ'ব যেন লাগে। এই পিনৰ পৰা বিশ্লেষণ কৰিলে বৌদ্ধ বিহাৰসমূহৰ কথা বিশেষভাৱে উল্লেখ কৰিবই লাগিব। কিয়নো বুদ্ধদেৱৰ মহাপৰিনির্বাণৰ পিছত অনুষ্ঠিত তিনিখন বৌদ্ধমহাসভাৰ ভূমিকা এই ক্ষেত্ৰত অতিকে গুৰুত্বপূর্ণ। তদুপৰি বৌদ্ধ বিহাৰসমূহত ইতিমধ্যে যিটো ভাষা পৰিপুষ্ট হৈছিল এইটো ভাষাকে 'বুদ্ধ-বচন'ত 'পালন কৰা' বা 'ৰক্ষা কৰা'ৰ কথা ভবা হৈছে। সেয়েহে ভাৰতৰ কোনো নির্দিষ্ট অঞ্চলক আঙুলিয়াই নিদি বৌদ্ধ বিহাৰসমূহকে প্ৰকৃতপক্ষে 'পালি'ৰ জন্ম স্থল বুলি ভবাৰ অৱকাশ আছে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ 'উজ্জয়িনী' অঞ্চলক পালিৰ জন্মস্থল বুলি ভবা এজন পণ্ডিতৰ নাম লিখক।

.....

৩.৭ 'পালি' নামৰ তাৎপর্য

'পালি'ৰ উদ্ভৱস্থল সম্পর্কত যিদৰে বিভিন্ন মত দেখিবলৈ পোৱা যায়, ঠিক তেনেকৈ 'পালি' নামৰ তাৎপর্য সন্দর্ভতো বিভিন্ন মত দেখিবলৈ পোৱা যায়। তাৰে ভিতৰত প্ৰধান বুলি বিবেচিত মত তিনিটা হ'ল —

- **'পাঠ'ৰ পৰা পালি হৈছে ঃ** খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতাব্দীত বুদ্ধঘোষৰ অশ্বকথাত প্ৰথম 'পালি' শব্দটো পোৱা যায়। ইয়াৰ অর্থ আছিল 'পাঠ' বা text, অর্থাৎ যি ভাষাত বুদ্ধদেৱৰ 'উপদেশ'ৰ পাঠ সংগৃহীত হৈছিল সিয়েই পালি। কিন্তু 'পাঠ'ৰ পৰিৱর্তন ঘটি কেনেকৈ 'পালি' হ'ল কোৱাটো জটিল।
- **'পালন' কৰা অর্থত পালি ঃ** আন বহুতে আকৌ 'পালি'ৰ অর্থ 'পাঠ'ক নির্দেশ নকৰি 'পালন' বা 'ৰক্ষা কৰা' অর্থতহে প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়। যিসকল পণ্ডিতে পালিক পালন কৰা অর্থত ব্যৱহাৰ কৰিছে সেইসকল পণ্ডিতৰ ভিতৰত ধর্মানন্দ কোশাম্বীৰ নাম ল'ব পাৰি। Childers-ৰ *Pali Dictionary* ত আছে 'সদ্দত্থং পালেতীতি পালি'— অর্থাৎ শব্দ আৰু অর্থ পালন কৰা ভাষাই পালি।
- **'পংক্তি' শব্দৰ অর্থত পালি ঃ** আচার্য বিধুশেখৰ শাস্ত্রীয়ে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ *পালি প্ৰকাশত* পালি শব্দ পংক্তিৰ পৰাই আহিছে বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে আৰু বৌদ্ধশাস্ত্ৰৰ 'অক্ষৰ-পংক্তি', 'মূল শাস্ত্ৰ' আদি বুজাবলৈও 'পালি' শব্দ ব্যৱহাৰ হৈছিল বুলি কৈছে।

পৰা দশম শতিকালৈ আর্যভাষাৰ ৰূপটোৱে ইমানেই পৰিৱর্তন লাভ কৰে যে এই পৰিৱর্তনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি তিনিটা উপস্তৰত বিভক্ত কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰি ড° সুনীতি কুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ে কল্পনা কৰা 'ক্ৰান্তি স্তৰ'সহ চাৰিটা উপস্তৰৰ কথা আমি পূর্বৰ অধ্যায়টোতে বিস্তাৰিতভাৱে আলোচনা কৰি আহিছোঁ।

আমি এই অধ্যায়ত মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ দ্বিতীয় বৃহৎ উপস্তৰ 'প্ৰাকৃত স্তৰ'টিৰ পৰিচয়সহ ভাষাগত বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। এইটো জানি থোৱা ভাল যে মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ মধ্যস্তৰটোক 'প্ৰাকৃত'ৰ উপৰি 'সাহিত্যিক প্ৰাকৃতৰ যুগ' বুলিও অভিহিত কৰা হয়। এই স্তৰটিৰ সময় ধৰা হৈছে খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দী পর্যন্ত। প্ৰথম শতাব্দী বুলি ধৰি লোৱাৰ মূল কাৰণটো হ'ল— এই শতাব্দীৰ পৰাই সংস্কৃত নাটকত পোন প্ৰথমে প্ৰাকৃত ভাষাৰ ব্যৱহাৰ আৰম্ভ হয়। প্ৰাকৃত ভাষাই বিভিন্ন অঞ্চলত প্ৰসাৰ লাভ কৰাৰ লগে লগে বিভিন্ন আঞ্চলিক প্ৰাকৃতবোৰ জন্ম দিয়ে। খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীৰ পৰাই ক্ৰমে মহাৰাষ্ট্ৰী, শৌৰসেনী, পৈশাচী, মাগধী আৰু অর্ধ-মাগধী আদি প্ৰাকৃতৰূপে স্বকীয়ভাৱে গা কৰি উঠে। সাহিত্যিক প্ৰাকৃত বুলি অভিহিত কৰা এই পাঁচবিধ প্ৰাকৃতৰ বিষয়েও এই অধ্যায়ত আলোচনা কৰা হ'ব।

৪.৩ 'প্ৰাকৃত' নামৰ তাৎপর্য

আমি পূর্বৱর্তী অধ্যায়টিত 'পালি' নামৰ তাৎপর্য ব্যাখ্যা কৰি আহিছোঁ। 'পালি' নামৰ তাৎপর্য প্ৰসংগত যেনেদৰে বিভিন্ন মতামত পোৱা গৈছিল, ঠিক তেনেদৰে 'প্ৰাকৃত' শব্দটিৰ অর্থ বা অর্থৰ তাৎপর্য বিচাৰত কেইটামান মত দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই ক্ষেত্ৰত উল্লেখযোগ্য মত তিনিটা পোৱা যায়। সেইকেইটা ক্ৰমে—

- প্ৰথম মত অনুসৰি 'প্ৰাকৃত'ৰ অর্থ হ'ল 'মূল' (Basic) বা 'প্ৰকৃতি'। প্ৰকৃতিৰ পৰা যি ওলাইছে, সিয়ে প্ৰাকৃত। এই মূল বা প্ৰকৃতি হ'ল সংস্কৃত। গতিকে সংস্কৃতৰ পৰা যি ওলাইছে বা আহিছে সিয়ে প্ৰাকৃত বা প্ৰাকৃত ভাষা।
- দ্বিতীয় মতটি এনেধৰণৰ — 'প্ৰকৃতি'ৰ অর্থ 'নিসর্গ' বা স্বাভাৱিক (Natural); গতিকে স্বভাৱজাত ভাষাই প্ৰাকৃত অর্থাৎ জনসাধাৰণৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ যি নৈসর্গিক বা স্বাভাৱিক ভাষা সিয়ে প্ৰাকৃত ভাষা।
- তৃতীয় মতটি আকৌ এনেধৰণৰ— 'প্ৰাকৃত' শব্দৰ অর্থ 'সামান্য' বা 'সাধাৰণ' (Common); গতিকে সাধাৰণ লোকৰ যি স্বচ্ছন্দ ভাষা-ৰীতি সিয়ে প্ৰাকৃত ভাষা।

উদ্ধৃত মতকেইটি বিচাৰ কৰি চালে দুটা দিশ স্পষ্ট হৈ পৰে। প্ৰথমতে, প্ৰাকৃত ভাষা সংস্কৃতৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে অর্থাৎ সংস্কৃতেই হৈছে প্ৰাকৃতৰ মূল আৰু আনটো হ'ল ই জনসাধাৰণৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ কথ্যৰূপ। মূলতঃ এই দুটা দিশৰ যিকোনো এটাৰ আধাৰতে পণ্ডিতসকলে নিজৰ মতামত আগবঢ়াইছে।

অধ্যায় ৪ ঃ মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষা — প্রাকৃত স্তৰ

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য

৪.২ পৰিচয়

৪.৩ প্রাকৃত নামৰ তাৎপর্য

৪.৪ প্রাকৃত ভাষাৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য

৪.৫ প্রাকৃতৰ ধ্বনি পৰিৱর্তন প্রক্রিয়া

৪.৬ সাহিত্যিক প্রাকৃত আৰু ইয়াৰ পৰিচয়

৪.৬.১ মহাৰাষ্ট্রী প্রাকৃত

৪.৬.২ শৌৰসেনী প্রাকৃত

৪.৬.৩ পৈশাচী প্রাকৃত

৪.৬.৪ মাগধী প্রাকৃত

৪.৬.৫ অর্ধ-মাগধী প্রাকৃত

৪.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

৪.৮ অধিক জানিবলৈ

৪.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৪.১০ আর্হি প্রশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ তিনিটা উপস্তৰৰ প্রধান স্তৰ প্রাকৃতৰ সময় নিৰূপণৰ লগতে ভাষাগত পৰিৱর্তনৰ বৈশিষ্ট্য সম্পর্কে জানিব পাৰিব
- 'প্রাকৃত' নামটিৰ তাৎপর্য ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- সাহিত্যিক প্রাকৃত নামে যিকেইবিধ প্রাকৃত মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ কালছোৱাত পোৱা গৈছে সেইসমূহৰ পৰিচয়ৰ লগতে ভাষাগত বিভিন্ন দিশৰো সম্ভেদ লাভ কৰিব
- ধ্বনি পৰিৱর্তনৰ বিভিন্ন প্রক্রিয়া সম্পর্কেও জানিব পাৰিব।

৪.২ পৰিচয়

খ্রীঃ পূঃ ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা খ্রীষ্টাব্দ দশম শতিকা পর্যন্ত এই সুদীর্ঘ কালছোৱাত ভাৰতীয় আর্যভাষাটোৰ বিভিন্ন দিশত পৰিৱর্তন ঘটে। বৈদিক-সংস্কৃত যুগৰ ভাৰতীয় আর্যভাষা ৰূপটোৰ ভাষাগত জটিলতা ষষ্ঠ শতিকামানৰপৰা বহু পৰিমাণে সৰল হ'বলৈ আৰম্ভ কৰে। খ্রীঃ পূঃ ষষ্ঠৰ

'পালি' শব্দৰ উৎপত্তি সম্পর্কত এইদৰে বিভিন্ন মত দেখা যায়। অৱশ্যে এই তিনিটা মতৰ উপৰি 'পালি'ৰ উৎপত্তিৰ প্রসঙ্গত আন কেইটামান মতো দেখা যায়। এনেবোৰ মতৰ ভিতৰত 'পালি'ক কোনোৱে মগধৰ ৰাজধানী পাটলিপুত্রৰ 'পাটলি'ৰ অপভ্রংশ ৰূপ বুলি ক'ব খোজে; কোনোৱে বৌদ্ধবাণীৰ বিকল্প শব্দ 'পর্যায়'ৰ পৰা— পৰিয়ায় > পলিয়ায় > পালিয়ায় > পালি হৈছে বুলি ক'ব বিচাৰে; কোনোৱে আকৌ 'পল্লী' শব্দৰ পৰা 'পালি' হৈছে বুলি ক'ব খোজে। ডঃ সুকুমাৰ সেনে 'পালি'ৰ মূল সংস্কৃত 'পৰিভাষা' আৰু তাৰ পৰাই পৰিভাষা > পলিভাষা > পালিভাষা > পালি হৈছে বুলি ক'ব খোজে।

এইদৰে 'পালি' শব্দৰ অর্থ নির্ণয়ত নানা অভিমত পোৱা গ'লেও 'পালি' শব্দৰ অর্থ প্রথম তিনিওটা মতৰ সপক্ষে সিদ্ধান্ত দিব পাৰি। সেই হিচাপে ক'ব পাৰি য'ত বুদ্ধবচনৰ পাঠ বা পংক্তি পালিত বা ৰক্ষিত সিয়েই পালি।

৩.৮ পালি ভাষাৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য

ইতিমধ্যে আপোনালোকে জানিব পাৰিছে যে পালি ভাষা হৈছে মধ্য ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ আদি স্তৰৰ সাহিত্যিক নিদর্শন। এই আদি স্তৰৰ প্রাকৃত অর্থাৎ পালি ভাষা প্রাচীন ভাৰতীয় আর্য-ভাষাৰ পৰিৱর্তিত ৰূপ। অর্থাৎ প্রাচীন ভাৰতীয় আর্য ভাষাই পালিলৈ আহোঁতে বিভিন্ন দিশত পৰিৱর্তন লাভ কৰি আহিছিল। এই পৰিৱর্তন ধ্বনিগত আৰু ৰূপগত দুয়োটা দিশতে দেখা গৈছিল। প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ আধাৰত তলত পালি ভাষাৰ ভাষাগত বৈশিষ্ট্যবোৰ দাঙি ধৰা হ'ল—

- **ধ্বনিতাত্ত্বিক ঃ**
  - ➢ *স্বৰধ্বনিগত বৈশিষ্ট্য ঃ*
    - ❍ ঋ, ৠ, ঌ আৰু ঌ -কে আদি কৰি বৈদিক-সংস্কৃত স্তৰত যি ১৪ টা স্বৰধ্বনি দেখিবলৈ পোৱা গৈছিল পালিত তাৰে ৮ টা স্বৰধ্বনিৰহে উপস্থিতি থাকিল। পালিৰ স্বৰধ্বনি ৮ টা হ'লঃ অ, আ, ই, ঈ, উ, ঊ , এ, ও । ইয়াৰে ঋ আৰু ঌ পালিত একেবাৰে নাইকিয়া হ'ল, ঌ > উ-ত পৰিণত হোৱাৰ বিপৰীতে ঋ > অ, ই, উ, এ, ৰ, ৰি আদি ধ্বনিলৈ পৰিৱর্তন হৈ উচ্চাৰণ হ'ল। যেনে— ঋ > অ ঃ কৃত > কত ; ঋ > ই ঃ তৃণ> তিন; ঋ > উ ঃ ঋতু> উতু; ঋ > এ ঃ গৃহ >গেহ ; ঋ > ৰঃ বৃহৎ > ব্রহা অথবা ঋ > ৰি ঃ ঋণ > ৰিণ ইত্যাদি।
    - ❍ প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ 'অৱ' আৰু 'অয়' এই দুটা উল্লেখযোগ্য দ্বিস্বৰ আছিল। পালিত এই দুটা দ্বিস্বৰৰ পৰিৱর্তন ঘটি যথাক্রমে ৰূপ ল'লে 'ও' আৰু 'এ'। যেনে— জয়তি জোতি; ভৱতি ভোতি ইত্যাদি।
    - ❍ সংস্কৃতত প্রচুৰভাৱে ব্যৱহৃত 'ঐ' আৰু 'ঔ' ধ্বনি দুটাও পালিত যথাক্রমে 'এ' আৰু 'ও' হৈহে উচ্চাৰণ হৈছে। যেনে— শৈল > সেল; গৌতম > গোতম ইত্যাদি।
    - ❍ এনেবোৰ বৈশিষ্ট্যৰ উপৰি নিয়মিত অর্থাৎ মৌলিক স্বৰো বহু সময়ত অনিয়মিতভাৱে

অন্য স্বৰলৈ পৰিৱৰ্তন হৈ উচ্চাৰণ হোৱা দেখা যায়। যেনে, অ আ, ই, উ, এ, ও; আ > অ, ই, এ; ই অথবা ঈ > অ, উ, এ,ও; উ/ ঊ > অ,ই,এ,ও; এ > আ, ই; ও> উ আদিলৈ পৰিৱৰ্তন হোৱা দেখা যায়। উল্লেখযোগ্য, এনে পৰিৱৰ্তন সকলো সময়তে প্ৰযোজ্য নহয়। এনে পৰিৱৰ্তন কেতিয়াবা কেতিয়াবা কোনো কোনো শব্দৰ ক্ষেত্ৰতহে দেখা যায়।

- *ব্যঞ্জনধ্বনিগত বৈশিষ্ট্য ঃ*
  - পালিত ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ সংখ্যা ৩৩ টা। ক, চ, ট, ত আৰু প — এই পাঁচটা বৰ্গৰ ৫টা কৈ মুঠ ২৫ টাৰ উপৰি য, ৰ, ল, ৱ, স, হ, ল, য় আৰু ং -সহ মুঠ ৩৩টা ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ উপস্থিতি পালিত আছে।
  - সংস্কৃতত শ, ষ আৰু স— এই তিনিটাৰ ঠাইত পালিত ৰক্ষিত হ'ল মাথোন 'স' -টোহে। যেনে— শব্দ > সদ্দ, বর্ষ > বস্স ইত্যাদি।
  - পালিত ৰেফ (র্) -ৰ প্ৰয়োগ নাই। ৰেফযুক্ত ব্যঞ্জন পালিত দ্বিত হোৱা দেখা যায়। যেনে— সর্ব > সবৱ, ধর্ম > ধম্ম ইত্যাদি।
  - পালিৰ ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ আন এটি উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল পালিত বিসর্গ (ঃ)-ৰ প্ৰয়োগ নাই। পালি অ-যুক্ত বিসর্গ 'ও' হয়, আৰু অন্যযুক্ত বিসর্গ লোপ পায়। যেনে — নৰঃ > নৰো, ধর্মঃ > ধম্মো কিন্তু অগ্নিঃ > অগ্গি, ভিক্ষুঃ > ভিক্খু ইত্যাদি।
  - পদান্ত অনুস্বাৰৰ বাহিৰে পালিত সকলো পদান্ত ধ্বনিৰ উচ্চাৰণেই স্বৰান্ত। যেনে— গৃহম্ > গেহং।
  - 'ন' প্ৰায়ে 'ণ' হয়। যেনে অৱনত > ওণত।
  - পদমধ্যস্থিত একক ব্যঞ্জন পালিত অন্য ব্যঞ্জনলৈ পৰিৱৰ্তন হৈ উচ্চাৰণ হৈছিল। যেনে— বিবেক > বিবেগ, অলাবু > অলাপু, কৃত > কট, কুসীদ > কুসীত, মৃত্যু > মচ্চু ইত্যাদি।
  - বৈদিক সংস্কৃত সংযুক্ত ব্যঞ্জনবোৰৰ কিছুমান পালিত অপৰিৱৰ্তনীয় উচ্চাৰণ হ'লেও সমীভৱন, স্বৰভক্তি, স্বৰাগম, বর্ণ-বিপর্যয়, মূর্ধন্যীভৱন আদিৰ জৰিয়তে বিভিন্ন ব্যঞ্জনৰ পৰিৱৰ্তন হৈ উচ্চাৰণ হৈছিল। যেনে— স্বাগত > স্বগত, ব্রাহ্মণ > ব্রাহ্মন (অপৰিৱৰ্তনীয়), সপ্ত > সত্ত, ধর্ম > ধম্ম (সমীভৱন) ক্লেশ > কিলেস (স্বৰভক্তি), স্ত্রী > ইত্থী (স্বৰাগম), তৃষ্ণা > তণ্হা (বর্ণ-বিপর্যয়), স্থান > ঠান (মূর্ধণ্যীভৱন) ইত্যাদি।
  - সংস্কৃতৰ তুলনাত পালিৰ সন্ধি প্ৰকৰণ যথেষ্ট সৰল আৰু স্বাভাৱিক। পালিৰ সন্ধি প্ৰকৰণক শব্দ সন্ধি আৰু অক্ষৰ সন্ধি — এই দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। পালিৰ শব্দ সন্ধিক প্ৰধানকৈ তিনিটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে— সৰসন্ধি (স্বৰসন্ধি),

প্ৰশ্ন ৩ ঃ 'পালি' ভাষাৰ স্বৰধ্বনি পৰিৱৰ্তনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ 'পালি' ভাষাৰ ব্যঞ্জনধ্বনি পৰিৱৰ্তনৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ 'পালি' ভাষাৰ ৰূপতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

*** ***** ***

৩.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক্রান্তি স্তৰৰ প্রাকৃত।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ *খোটানী ধম্মপদ।*

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বৌদ্ধ প্রাকৃত।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ E. Khun.

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৩ টা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৮ টা।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ নাই।

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সাত প্রকাৰৰ।

৩.১২ আৰ্হি প্রশ্ন

বস্তুধর্মী প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ তলত দিয়া প্রশ্নসমূহৰ উত্তৰ লিখক —

(ক) মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাক সৰ্বমুঠ কেইটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি?

(খ) 'পালি'ত ঋ ধ্বনিৰ প্রয়োগ আছেনে?

(গ) 'পালি' শব্দৰ অর্থ কি?

(ঘ) কাল আৰু ভাৰ প্রকাশক 'ল' কাৰৰ সংখ্যা পালিত কেইটা?

চুটি প্রশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ উপস্তৰসমূহৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ 'পালি'ৰ উৎপত্তি সম্পর্কত বিভিন্ন মতামত সামৰি এটি টোকা লিখক।

প্রশ্ন ৩ ঃ 'পালি' নামৰ তাৎপর্য ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৪ ঃ 'পালি' ভাষাৰ প্রধান ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্যসমূহ উল্লেখ কৰক।

ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ 'পালি ভাষা হ'ল প্রাচীন বৈদিক আৰু সংস্কৃতৰ সৰলীকৰণ প্রক্রিয়া' — আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ প্রাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ তুলনাত মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য আলোচনা কৰক।

ৰসিস্‌সক সন্ধি (বিমিশ্র সন্ধি) আৰু নিগ্‌গহীত সন্ধি (অনুস্বাৰসন্ধি)। শব্দৰ ভিতৰৰ ধ্বনি পৰিৱর্তনেই হ'ল অক্ষৰ সন্ধি।

- সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ পৰিৱর্তনৰ নিয়ম ঃ সৰলকৈ উচ্চাৰণ কৰাৰ প্রৱণতাতে সংস্কৃত শব্দৰ আদিত থকা সংযুক্ত ব্যঞ্জন পালিত এটা লোপ পায়। যেনে— প্রিয় > পিয়, স্বামী > সামী ইত্যাদি। কেৱল স-যুক্ত, ৰ-যুক্ত, য়-যুক্ত বা ৱ-যুক্ত ব্যঞ্জন ৰক্ষিত হোৱা দেখা যায়। যেনে— স্বাগত > স্বগত, ব্রাহ্মণ > ব্রাহ্‌মন, ব্যাকৰণনণ > ব্যাকৰণং, ব্র্যাপৃত > ব্র্যাবট ইত্যাদি। স্বৰভক্তি (যেনে —ক্লেশ > কিলেস) অথবা স্বৰাগমৰ (যেনে— স্ত্রী > ইত্থী) জৰিয়তেও পালিত আদিস্থিত ব্যঞ্জন সৰল কৰা হয়। সংস্কৃতৰ ত্য, ধ্য, দ্য জ্ঞ, স্থ পালিত স্বাভাৰিকভাৱেই চ, ঝ, জ, ঞ, থ-লৈ পৰিৱর্তন হয়। যেনে— ত্যাগঃ > চাগো, ধ্যানং > ঝানং, দ্যুতি > জুতি, জ্ঞানং > ঞানং, স্থবিৰ > থেৰ ইত্যাদি। মধ্যস্থিত সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ ক্ষেত্রত সমীভৱন, উষ্মীভৱন, বর্ণ-বিপর্যয় ইত্যাদি বিভিন্ন নিয়মেৰে সংযুক্ত ব্যঞ্জন সৰল হয়। যেনে—

  সমীভৱন ঃ সপ্ত > সত্ত; মুক্ত > মুত্ত; অগ্নি > অগ্‌গি; নিদ্রা > নিদ্দা ইত্যাদি

  উষ্মীভৱন ঃ পুষ্প > পুপ্‌ফ; হস্ত > হত্থ ইত্যাদি।

  বর্ণ-বিপর্যয় ঃ তৃষ্ণা > তন্‌হা; গ্রীষ্ম > গিম্‌হ;

  প্রশ্ন > পন্‌হ ইত্যাদি।

- সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ ক্ষেত্রত আন কেইটামান প্রধান বৈশিষ্ট্য হ'ল —

  অনুস্বাৰৰ পূর্বৱর্তী দীর্ঘস্বৰ হ্রস্ব হয়। যেনে— লতাং > লতং, মাংস > মংস

  পদৰ মাজত এটা ব্যঞ্জন লোপ হ'লে, কেতিয়াবা পূর্বৱর্তী স্বৰ দীর্ঘী হয়। যেনে— সর্ষপ > সাসপ।

- **ৰূপগত বৈশিষ্ট্য ঃ**
  - পালিত শব্দৰূপৰ জটিলতা কম। একমাত্র ধ্বনিৰ হ্রাস আৰু উচ্চাৰণৰ সৰলীকৰণ প্রৱণতাৰ বাবেই শব্দৰূপৰ জটিলতা সংস্কৃতৰ তুলনাত বহুখিনি হ্রাস পালে।
  - সংস্কৃতত দেখিবলৈ পোৱা একবচন, দ্বিবচন আৰু বহুবচন — এই তিনি বচনৰ ভিতৰত পালি স্তৰত দ্বিবচনৰ ব্যৱহাৰ নাথাকিল। একবচন আৰু বহুবচন — এই দুই বচনৰহে মাথোন উপস্থিতি থাকিল।
  - লিঙ্গ প্রকৰণো পালিত যথেষ্ট সৰল। সংস্কৃতত দেখিবলৈ পোৱা পুংলিঙ্গ, স্ত্রীলিঙ্গ আৰু ক্লীৱলিঙ্গ এই তিনিটাই পালিতো দেখা যায় যদিও সংস্কৃতৰ দৰে পালিত ধৰা-বন্ধা নিয়ম নাই। তদুপৰি পালিত কোনো কোনো শব্দৰ বিপৰীত লিঙ্গৰ শব্দ পোৱা নাযায়। কিছুমান শব্দ সদায় নির্দিষ্ট লিঙ্গৰহে পোৱা যায়। যেনে— যুদ্ধ, লোক আদি সদায় পুংলিঙ্গ; দেৱতা, পূজা, চিন্তা আদি স্ত্রীলিঙ্গ; সেইদৰে, তপ, আয়ু, যস আদি সদায় ক্লীৱলিঙ্গ।

- পালিৰ ধাতুৰূপ সংস্কৃত অনুগামী যদিও সংস্কৃতত দেখিবলৈ পোৱা ধাতু ৰূপৰ জটিলতা অথবা বিচিত্ৰতা পালিত দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। সংস্কৃতৰ দৰেই পালিত পৰস্মৈপদ আৰু আত্মনেপদ—- এই দুই ধাতুৰূপ আছে যদিও আত্মনেপদৰ প্ৰয়োগ যথেষ্ট কম।
- সংস্কৃতৰ ধাতুৰ দহটা 'গন'ৰ ঠাইত পালিত মাথোন সাতোটা 'গন'হে ৰক্ষিত হৈছে। পালিত সাতোটা গন হ'ল— ভূৱদি, ৰুখদি, দিৱদি, সদি, কিয়দি, তনদি আৰু চুষাদি।
- 'গন'ৰ দৰে কাল আৰু ভাৱ প্ৰকাশক, সংস্কৃতৰ দশ ল- কাৰৰ পালিত আঠোটাই ৰক্ষিত হৈছে যদিও সংস্কৃতৰ দুই প্ৰকাৰৰ 'ল'কাৰৰ প্ৰয়োগ পালিত দেখা নাযায়।
- এইসমূহ ৰূপগত বৈশিষ্ট্যৰ উপৰি বিবিধ প্ৰকাৰ অৰ্থ বুজাবলৈ সংস্কৃতত ব্যৱহৃত বিভিন্ন প্ৰত্যয়ৰ (যেনে— নিজন্ত, যঙন্ত, সনন্ত, নামধাতু, কৰ্ম বাচ্য ইত্যাদি) ব্যৱহাৰ পালিতো দেখা যায়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ পালিৰ শব্দ সন্ধি কেইটা?

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ পালিৰ স্বৰধ্বনিৰ সংখ্যা কিমানটা?

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ পালিত 'ৰেফ' (র্) ৰ প্ৰয়োগ আছেনে?

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ পালিত সংস্কৃতৰ কেই প্ৰকাৰৰ গন ৰক্ষিত হৈছে।

.....

৩.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ স্তৰটোক সামগ্ৰিকভাৱে 'প্ৰাকৃত স্তৰ' বোলা হয়। খ্ৰীঃপূঃ ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টাব্দ দশম শতাব্দী পৰ্যন্ত পৰিব্যাপ্ত স্তৰটোক সামগ্ৰিকভাৱে 'প্ৰাকৃত স্তৰ' বুলি অভিহিত কৰিলেও এই স্তৰক ভাষা পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি তিনিটা প্ৰধান উপস্তৰত ভাগ কৰা হৈছে — আদি স্তৰ (খ্ৰীঃপূঃ ষষ্ঠ শতাব্দীৰপৰা খ্ৰীষ্টাব্দ প্ৰথম শতাব্দী), মধ্য স্তৰ (খ্ৰীষ্টাব্দ প্ৰথম শতাব্দীৰপৰা খ্ৰীষ্টাব্দ ষষ্ঠ শতাব্দী) আৰু অন্ত্য স্তৰ (খ্ৰীষ্টাব্দ ষষ্ঠৰ পৰা দশম শতাব্দী পৰ্যন্ত)। ইয়াৰে প্ৰথম স্তৰত পালি স্তৰ, দ্বিতীয় বা মধ্য স্তৰটিক প্ৰাকৃত স্তৰ আৰু তৃতীয় তথা অন্ত্য স্তৰক অপভ্ৰংশ-অৱহট্‌ঠৰ স্তৰ বোলা হয়। উল্লেখযোগ্য যে ড° সুনীতি কুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ে প্ৰথম আৰু মধ্যস্তৰৰ মাজ ভাগত 'ক্ৰান্তি স্তৰ' বুলি আন এটি স্তৰৰ

কল্পনা কৰিছে। এই স্তৰটিৰ আনুমানিক সময় নিৰূপণ কৰা হৈছে খ্ৰীঃ পূঃ প্ৰথম শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টাব্দ তৃতীয় শতাব্দী পৰ্যন্ত।

- প্ৰাকৃত স্তৰ বা মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ আদি স্তৰটোৰ নাম 'পালি ভাষা-সাহিত্যৰ স্তৰ' বুলি কোৱা হয়। এই স্তৰটিৰে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা বা প্ৰাকৃতৰ প্ৰথম সাহিত্যিক নিদৰ্শন হ'ল পালি। 'পালি'ক বৌদ্ধ সাহিত্য বুলিও কোৱা হয়। কিয়নো বুদ্ধদেৱৰ সকলো বচন বা উপদেশ এই স্তৰৰ ভাষাত লিখিত হৈছে।
- পালি ভাষা কোনো অঞ্চলৰ উপভাষা নহয়। পালি হৈছে 'প্ৰাচীন প্ৰাকৃতৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠা বৌদ্ধ সাহিত্যৰ ভাষা।' ইয়াৰ উদ্ভৱ স্থল হিচাপে বৌদ্ধ বিহাৰসমূহক আঙুলিওৱা হৈছে।
- পালিক ইয়াৰ নামৰ তাৎপৰ্য প্ৰসঙ্গত আগবঢ়োৱা বিভিন্ন মতৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি মত আগবঢ়োৱা হৈছে যে বুদ্ধবচনৰ পাঠ বা পংক্তি যি ভাষাত পালিত বা ৰক্ষিত সিয়েই পালি।
- যেতিয়াই প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা অৰ্থাৎ বৈদিক সংস্কৃতৰ পৰিৱৰ্তন প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ হয় তেতিয়াই মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যৰ দৰে পালি স্তৰো স্পষ্ট হ'বলৈ ধৰে। ই প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সৰলীকৃত স্তৰ।

৩.১০ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) ঠাকুৰ, নগেন (২০০২); *পালি-প্ৰাকৃত- অপভ্ৰংশ ভাষা আৰু সাহিত্য*; গুৱাহাটী ঃ কে. এ. পাব্‌লিছিং।

২) ঠাকুৰ, নগেন (২০০৩); *পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষা;* গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্ৰকাশন।

৩) পাঠক, ৰমেশ (২০০৮); *ভাষা-বিজ্ঞানৰ ভূমিকা;* গুৱাহাটী ঃ অশোক বুক ষ্টল।

৪) শইকীয়া বৰা, লীলাৱতী (২০০২); *সংস্কৃত পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ব্যাকৰণ;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

বাংলা গ্ৰন্থ ঃ

৫) সেন, সুকুমার (২০০২); *ভাষার ইতিবৃত্ত;* কলকাতা ঃ আনন্দ পাবলিশার্স প্রাইভেট লিমিটেড।